Illyés Gyula

Lent és fönt

Nem vált be az eligazítás, amit Berlinben kaptunk Péri Lászlótól, a maista szobrásztól (és szavalóművésztől), hogy Verdunben aranyat lehet keresni a hullaásással. Az Amerikai Hős Exhumáló Vállalatok – három is volt a városban – irodáik előterébe nem engedték be a csoportosuló jelentkezőket. A föld visszavágta a csákányt, szünetelt az „aranyásás". Az utcán toporogtunk, csapkodtuk a karunkat egy ideig az így is sorbaállt tömegben; de ráadásul a hó is megeredt.

Szálláshelyünk fedele alá se kívánkoztunk. Az idegen munkások számára egy összelőtt kaszárnyában rendeztek be herberget, tömegalvóhelyet. Az épület külső falai épen álltak, a belseje kapott a tetőn át telitalálatot, leszakítva minden emeletet, lépcsőházat. Deszkából ácsoltak a termek alá padozatot, gerendából létraszerű följárókat.

Az irodában – előzékenységből vagy tán valami házirend szerint bennünket a „magyar kollégák" szobájába osztottak be. Őket kerestük mi is, még Péri tanácsaként. „Régi elvtársak, őszinték lehettek velük."

Imre úgy kezdte velük a szót, ahogy Périvel abbahagyta, már bemutatkozásul vitára készen, a művészet helyes fölfogásában is. Az „elvtársak" úgy is régiek voltak, hogy öregek. Nem a katonai temetőkben dolgoztak, hanem üzemben. Nem, oda reménytelen a bejutás nem szakmunkásoknak. Négyen voltak, két egykori vörös katona, két magán – azaz gazdasági emigráns. A bécsi tengődések után az osztrák szakszervezet révén szaporították azok számát, akik akkor magyar kétkeziek is világgá szóródtak.

Közösben főztek, jókora lábasban paprikás krumplit, a tágas terem túlsó falán. Nem intettek maguk közé, ahogy a hazai illat reméltette – már-már okkal velünk.

A vékony katonai ágypokróc nem ilyen széljáratos hálóterembe készült. Fáztam, noha csak nagyjából vetkőztem le, s a téli kabátot is magamra terítettem. Hogy egy kanálnyi meleg ételre sem kaptunk kínálást, ráadást is adott az éhséghez. Függött az ajtón egy birkairhás bekecs is. Nem kértem el.

Nem másnap s harmadnap este sem.

Imre minden szavával rontott a kapcsolatunkon. Meg sem említette, hogy a mi idejutásunkban is volt valami része a szakszervezeteknek: az útiköltség felét a világszövetség berlini fiókja utalta ki.

„Nem borultunk gyászba", napközben legalább. Hogy ritkább-sűrűbb állomásokkal jutunk el Párisba: eleve tudtuk; már Bécsben fölkészültünk rá, amikor a szöges bakancsokat beszereztük. Biztattam Imrét, ne sajnáljuk a pazarlást, vágassa európaira a Pest óta valóságos fekete glóriává nőtt göndör fürtjeit, vagy vegyünk valami ócska sapkát rá. Hordozta a hóesésben is, kihívóan: Dumas-ra hasonlított.

Végre kinyomoztuk a romok közt a szakszervezeti hálózatnak azt a – háború után itt épp csak életre tapogatódzó – ágát, melyről Péri beszélt. Egy sok vészt látott kis bisztró hátsó helyiségében egy lengyel és spanyol működtette (délutánonként) sűrű, de olyan fagyos cigarettafüstben, hogy a lehelet is füstnek látszott.

Imre hajzata és föllépése itt nem keltett bizalmatlanságot. Megbámulták francia tudásunkat, az övékével mindenképpen vetekedett.

Ők tudtak munkahelyet számunkra. Mégpedig olyat, ami nem csupán a keresetre, vagyis a magunk hasznára lehet alkalmas.

Itt az olvadás, a talaj fölszáradása után is sok a jelentkező az amerikaiaknak a franciáénál jobb órabérére. Még a 17-es nagy ütközetek során a nyugati közös hadvezetőség az egyik közeli völgyben csak gázzal tudta megállítani a német támadást. A hosszúkás völgybe azonban akkor kellett leereszteni a gázt, amikor a betört német ék még a mélyben harcolt a nyugatiakkal. A terv sikerült, egész ezredek pusztultak ott, két óra leforgása alatt. Az innen valók külön temetőbe földelték a maguk halottait. Az exhumáló társaságok rengeteget reméltek ennek föltárásától, mert a megfelelően kiemelt csontvázakkal még üzérkedés folyt, annyira hiányoztak a szállításra alkalmas hullák. A tengeren túli kereseteket a kapott személy-, azaz termetleírás szerint elégítették ki, tüzetesebb válogatás nélkül, végül már csak a csontvázak centiméterezése szerint. A vállalatok előkészítették az ásatást, gyűjtötték a munkást. Mostanában derült ki, hogy ebben a temetőben alig van amerikai. A föláldozott ezredek franciák voltak. Azért van itt most annyi nép.

De innen nem is nagyon messze az Orne vidéki bányák minden fölvevő irodáján kint a tábla: segédbányászt keresünk. Épp a napokban jött vissza valaki (betegen) Auboué-ból. Elég leverő hírekkel. Aki a föld alá lemegy, az ott is csaknem mind idegen, spanyol, lengyel, olasz, orosz, balkáni. Sajnos, fegyelmezetlenek, szervezetlenek, a bennszülöttek minden bérmozgalmát letörik, mármint letöretik velük a bányaigazgatóságok. Megvan hát ellenük a franciák utálata. Másképp, mint gyalázkodva szóba se állnak velük. Azok meg a franciákkal már csak azért sem, mert hisz franciául sem tudnak.

– És mi hogy beszéljünk velük?

– Idegenek vagytok ti is. Mutogatással, fejcsóválással fölébreszthettek bennük, ha úgy fordul, egy kis emberséget, munkástudatot.

Útitáskámba még Berlinben is benyomtam egy-két könyvet, korabeli verseket, a Bécsben szerzettek mellé. Hazulról csak azt a hártyapapírra nyomott, tenyérnyi Károli Bibliát hozatta el velem a kordivat, amelyet még Hidas hagyott rám pesti könyvei szétosztogatásakor. Most már én is úton. Utolsó lapjaira beírtam hol tintával, ha hozzájutottam, hol tintaceruzával a dátumot, hogy a magyar határ elhagyása után hova mikor érkeztem.

Auboué vasútállomásán 1921. január -én szálltunk ki, vállunkon ki-ki fűzből font útikosarával.*

*

A fölvevő irodában majdnem megfeledkeztünk a verduni lengyel utasításáról, hogy titkoljuk el a francia nyelvtudásunkat: azt a keveset is, amit franciául tudtunk. A vasúti jegypénztárak ablakához hasonló nyílásba elsőnek Imre dugta be félig a fejét. Húztam egyet a gallérján, a szerepelhetnék lendületében már a kezdő mondata olyan volt, hogy szalonban is elhangoztatott volna. Nous venons d'arriver… A kis ablak keretébe csak arca fért be, hajkoszorúja nem. Az idegen útlevél eloszlatta a kedvetlen tisztviselő gyanúját; gépiesen rántotta maga elé útlevelünket, rögtön a vízumot nézte, átugorva a foglalkozás rovatát. Kitöltötte a sárga kartonlapot: belépő

a bánya területére. Egy másik papírlapra utcanevet, házszámot firkantott, majd karját kinyújtva pusztán mozdulatokkal magyarázta, hogy balra, aztán föl (emelkedésre) és ismét balra.

A darab meredek volt, az út letiport hava síkos, de különb helyre sem érkezhettünk.

Rögtön a meleg konyha, a kávészag. Valódi babkávé; már a gőzével tisztított és vidámított.

Imre – még az utasításhoz híven – tagolva-akadozva olvasta a papírlapot:

– Monsieur Th. Joyeux.

– Maman! – kiáltotta a mennyezet fele a kifőtt kávét már kanállal kavaró nő anélkül, hogy felénk fordult volna.

A terméskőből épült, ütött-kopott, be sem vakolt ház emeletes volt. A létraszerűen meredek falépcsőn anyánk korabeli, tehát negyven egynéhány éves asszony jött le kényelmesen, közömbösen; mint aki pusztán a *maman* hangsúlyozásából megértette, mi dolga lesz.

Belülről a ház rácáfol a külső lomposságára. Tisztább volt és még tágasabb, nagyobbnak bizonyult.

Magán-szálloda volt, olyan értelemben, hogy nyilván nem szállodának volt bejelentve. Az emeleten cellaszerűen öt szoba sorakozott, közülük kettő csak deszkafallal elválasztva a szomszédjától.

A takarító s kiszolgáló személyzet maga a család volt. Ők a földszintet lakták. A terjedelmes konyha volt a nappalijuk s ebédlőjük. De itt ültették le a hosszú, a megmozdíthatatlanul nehéz tölgyfa-asztalhoz azokat a lakókat, akiknek étkezésre is futotta, folyamatosan vagy esetenként. A konyha fali polcán sorakozó boros palackok és tömény szeszes üvegek tarka cimkéjükkel s különleges dugóikkal hirdették, hogy nem ingyenes kínálgatásra kelletik magukat.

A ház mozgató lelke Marthe asszony volt. A ház agya és távolról is irányító szelleme Joyeur úr. Napközben a bányatelepen dolgozott, már valamiféle előmunkásként. Ott dolgozott a két fiú is, a később megismert Pierre és Justin. Az anya itthoni keze-lába a még növendéklány Germaine.

Ez a különös, de mégsem ritkaságszámba-menő szálloda – voltaképpen egy emeletnyi albérletre szánt bútorozott szoba – a futó bányamunkások számára alakította ki működését. A futót úgy is lehet érteni, országfutó, azaz világfutó. A négy szoba hét lakója mind más-más nyelvet beszél, de egy sem a franciát. A falu fölött magányosan álló háznál följebb is ugyancsak lehetett ilyen vállalkozás: jártak föl arra még arabok is.

Imre etióp hajzatára nem csodálkoztak rá a háziak.

Ahogy átadtuk a lakcímes cédulát, majd Marthe asszony begörbített ujjintésére a sárga fölvételi lapot, máris törölte számunkra a nagy asztal egyik sarkát a vékony mellkasú, szőke leány; fejletlenségét még valami betegség is okozhatta; sápadt arcában a szokatlanul nagy, kék szem felnőttesen sugárzott, a tág nyári egek kékségével.

És máris előttünk gőzölgött – fületlen, széles szájú cserép bögrékben – az imént csak álomszerűen illatozó kávé! Melletük két-két alsókar hosszúságú zsömlekenyér, vajjal bélelve.

A szobára várni kellett. Nem sokáig. Anya és lánya szinte futva szedte lábát a falépcsőn. Aztán közvetlenül fejünk fölött annak a négy talpnak a gyors egér-neszezése. Szúette, korom-feketítette gerendák tartották a még feketébb deszkamennyezetet.

Tenyérbe söpörtük, szánkba ráztuk az isteni – a frissen sült – francia kenyér morzsáit is.

A nők már lent is voltak. Madame Joyeux fölfelé libbentett ujjal jelezte, hogy elfoglalhatjuk a szobánkat. Kézjelbeszéddel magyarázta el, hogy a lépcsőtől a második, balra.

Vonultunk föl a kosarunkkal. Úgy fölfelé, mint egy kis mennyei magosba. Kezünket dörzsöltük ott fönt, ahogy összenéztünk. Helyben, végre. Ez igen!

Nagy találmánynak minősítettük, hogy a szoba padozatát nyilván a lenti mennyezet deszkáira szerkesztették: a konyha melege holmi központi fűtésként hatott. Kipróbáltuk a lehelettel, lent is, aztán kint is, ahogy kinyitottuk a különös működésű – nem kettős – ablakot.

De azért – a kirakodás után – mentünk le rögtön, szétnézni, milyen tágabban is a környezet, ahova a véletlen vetett.

A hegyvidéki bányavárosok – a bányaközségek meg kiváltképp – környéke mint a magaslati üdülőtelepeké: fenyvesek és végtelen ég. A földalatti fojtott lég és szünetlen dörömbölés vaksötét világával szemben mintha a természet ezt akarná nyújtani az érem másik oldala gyanánt, ezt a csupazöld vadregényt.

Ahogy az imént a szobában, olyan elégedettséggel, egymásnak gratuláló elismeréssel tekintettünk össze Imrével itt fönt a telepet kerülgető országúton is. Az arcostorzó szél, a tél zordsága nem kisebbítette a táj szépségét. A forró kávé visszaadta izmainknak is az ifjúi vállalkozó kedvet. Olyanféleképpen léptünk ki a szabadba, akár a túlfűtött luxus-szállodák sportsmanjei.

A falu nem volt nagy. Innen felülről jól meg lehetett látni, mi volt az ősi Auboué és mi az a rész, amelyet már a bánya hívott életre. Az előbbi közepén a régi zömök templom, az utóbbi szélén az annál háromszorta is magasabb acél torony, a fölvonó akna szerkezete, dereka táján olyan széles vastérséggel, mint az Eiffel-torony első plateau-ja. Ide szaladtak föl a csillék, s ömlesztették tartalmukat a mélyben mozgó vagonok számára.

Láttunk, nagy távolságban, még egy ilyen hatalmas vasalkotmányt. Aztán még egyet.

Felső-Belgiumtól le Elszászig óriási gyöngynyaklánc szemeiként sorakoztak ezek a bányatelepek, a bányatársaságok még hajdani tervei szerint. A régi falu házai még a paraszt porták stílusát, egyéni elhelyezkedését őrizték; a bányatársulat típusházai nyílegyenesen sorakoztak, mintegy a talajra hasalva a lapos, az egyformán poros-kormos tetőikkel.

Mindketten olvastuk a Germinalt, még otthon, középiskolás éveinkben.

Nem titkolhattuk: a vizsgák előestéjének villamos izgalma dolgozott mindkettőnkben. Más-más pólussal s telítettséggel.

Imre ezúttal is élményszüretre készült, a legkülönbre eddigi utunkon. Micsoda színpadképeket, jeleneteket, talán drámai összeütközéseket tehet majd át ebből a hiteles miliőből megírandó darabjaiba. Egész témákat talán!

Erről beszélt, a kutya friss mozdulataival rázva le hajáról a megolvadt hópelyheket.

Engem az is szorongatott: hogyan vizsgázom Imre előtt. Annyit heveskedtem pesti együtteseinkben a testi munkának már-már felsőbbrendűségéről, mert még elme-tisztító hatásáról is. A kérkedés határáig. Bírni fogom-e a tényleges próbát?

Vegyült ünnepiesség is izgalmunkba. A francia proletariátus legkeményebb fiainak százas tömegeivel lesz testközeli találkozásunk holnap a föld alatt. Zola hőseivel, 1871 barikád-építőinek gyermekeivel.

Nyitva akartuk lelni még a postahivatalt, lementünk a faluba. Bélyeget vettünk. Hírt adni az otthoniaknak, hogy merre járunk – megint új országrészben –, erre a kérkedhetnékre az utolsó garasunkat is rászántuk volna. S most végre olyan címet is adhattunk, ahova a hazai levél is elér bennünket.

A helyiség kellemesen volt fűtve. Meghitten – ismerősen – kattogott a kis Morse-gép. Sárgaréz korongja úgy ontotta a vékony papírszalagot, akár Babay bácsi pipafüstös kuckójában Cecén.

A nem barátságtalan hivatalnok feje fölött a falipolcon a helységnévtárak és a vaskos telefonkönyvek közt megpillantottam a franciák nagy értelmező szótárát, a teljes Larousse-t. Megkérdeztem, föllapozhatnám-e benne a bányára vonatkozó sorokat. Ültében fordult hátra, nyúlt föl a testes kötetért s tette elém. Megmondva – s ujjal mutatva, ő is –, hogy ott a közelében olvassam. Meg akartam tanulni

a szakkifejezéseket, a szerszámok, a munkamódok nevét.

A *mine* vezérszó alatt jócskán volt szöveg. Nem kevés a bányászat veszélyeiről, a máig alig megfékezett bányalégről, arról a szinte pokolból ki-kitörő vihederről, melyről Jókai oly háthidegítő leírást remekel a *Fekete gyémántok*ban. Nem azonosítottam minden szót: szerencsére voltak rajzos ábrák, olyanféle oktató képek, akár az iskolás könyvekben. Nem állhattam meg, hogy az egyikhez oda ne intsem Imrét; írta volt máris végehosszatlan episztoláját a Vörösmarty utcába.

A bányász felvonót ábrázolta a kép. A ketrecszerű alkotmányban nyolc bányász áll. Az első sorban egy 15–16 éves körüli fiú és egy olyan fiúcska, aki a többinek jóformán csak a derekáig ér. Kezében ennek is Davy-lámpa. Tehát bányászkodni ereszkedik le ő is.

Dickens jótékony hatására az európai köztudat a gyermekmunkát a szégyellnivalóknak abba a kategóriájába tette, ahová a rabszolgakereskedelmet. Serdületlen kiskorúakat a bányába küldeni – a kegyes női egyletek és a színes hírlapi riportok nyomán már törvény is tiltotta, nyilván megnyugtatóan. Legalábbis elterelve a figyelmet, hogy ilyesmi még századunkban is megeshet.

Ez a durva ellenbizonyíték a legtudományosabb s egyben legnépszerűbb – világtekintélyű – francia enciklopédia finom papírosán úgy hatott, mint főúri ebédlő csöndjében egy személyzeti gyomorkorgás.

A postahivatalnok kíváncsi volt, mit találtunk olyan nevetni valót egy száraz szótárban. Feléfordítottam a könyvet. Megmutattam a képet. Ha lehetséges, szívesen odamutatnám az olvasó elé is. Megtalálható a 105. lapon.

A postahivatalnok fejébe nyomban beleszikrázott, mi izzik abban a rajzban. „Gyilkosok!" – mondta. S bólintgatott utána. Hogy ez az igazság. Így van ez ma is, itt is.

Fölbátorodtam, búcsúzóul kezet nyújtottam neki.

Szálláshelyünkön, a barátságos konyhában egy állban-nyakban jól megesztergált fiatal – de nálunk négy-öt évvel mégis idősebb – embert találtunk. Némán, vadócan jártatta tekintetét a padozat s a mennyezet közt. Forgács-göndörödésű és színű fürtjeiről akkor vette le a németes (vagy szemellenzős) sapkáját, amikor Marthe asszony figyelmeztette, azt is ujjal. Nyelvtudás dolgában nem lehetett ő sem jól eleresztve.

De rakta is vissza a sapkáját. Ment ki. Miután kettőnket is végigmért, lesajnálóbban, mint a falakat.

Megjött a házigazda.

Bányászként – bányász előmunkásként – lépett be, de elég volt ködmenét levetnie, fölakasztania, s máris úgy fordult körbe, kezelt le nekünk, mint szállodás: üzemvezető patron.

Tudott már rólunk. Nyilván az ő kedvéért küldött épp ide bennünket a felvevő iroda embere.

Erőt kellett vennünk magunkon, hogy betartsuk az utasítást: ne áruljuk el, hogy tudunk franciául.

Imre – ha nem szólalt is meg – élénken bólogatott. Én megadóan tettettem a butát.

Nem került nagy fáradságunkba. A spanyol, az olasz s a legtöbb szláv nyelv nem ismeri az *ö* és *ü* hangot; helyettük *o*-t és *u*-t ejt. Házigazdánk kialakított magának egy képzeletbeli szóejtést az idegenek számára. Elhagyta az ö-t és ü-t; elhagyta az igék ragozását is. Nyelvtanában minden ige *ni*-re végződött. S mindezt erélyesen, főleg, ha ismételnie kellett valamit.

Akár holnap munkába állhatunk. – Van bányászruhánk? Nincs? Az sem akadály. Akad itt a háznál, kölcsönbe – mondta, fölmérve termetünket.

Közben bejött, aki az imént kiment, a forgács-fürtű. Becsukta maga mögött az ajtót, de megállt a küszöbön. Szélességben majdnem betöltötte az ajtókeretet, mert mellet düllesztett, kihúzta magát.

Óriás lett volna, ha a lába is együtt működik a többi taggal. Két keze így csaknem a térdéig leért. De mégsem majomszerűen, mert hisz fiatal volt s fehér bőrű, kék szemű.

A gazda ráförmedt, a maga nemzetközi nyelvén:

– Mondtam, nincs szoba! És nem is lesz.

Az aránytalan vállú felénk libbentette a kezét.

– Nekik van, és mindenki másnak lehet, de neked sohasem.

Újabb haragos pillantás. Maga mögé nyújtott kézzel fordított a gombra járó kilincsen s hátrált ki a sötétbe.

– Várj! – kiáltott Joyeux úr. – Reggel azért bezörgethetsz. Leviszed magaddal ezt a két fiút a galérie-ba. Addigra már én rendelkezem. Mehetsz, Ivan – mondta szelídebben. De épp oly határozottan kituszkolva a küszöbön ismét megrekedt fiatalembert.

– Ezzel majd megértitek egymást, fordult aztán felénk.

Megjött az egyik Joyeux fiú is. Épp oly gyorsan változott át ő meg bányászból fölszolgáló pincérré. A húgával együtt mintegy négykezest játszva lerakták, megterítették a nagy asztalt. Vacsoravendégek szállingóztak, szótlanul ezek is. Sipkát, kabátot fogasra akasztva a helyüket tudó háziállatok cammogásával telepedtek az asztal más-más pontjaira s húzták maguk alá a széket.

Kapták maguk alá a teli tányér jól gőzölgő kenyérlevest. Mi meg mentünk föl a szobánkba.

*

Az 1916-os iszonyatosan véres, de ide s oda egyformán eredménytelen összecsapások után a francia hadvezetőség kozákokat vonultatott végig Páris dísz-sugárútján. Hosszúpikás kozákokat, összeszorultan menetelő cserkesz-zubbonyos gyalogosokat. Ebből is, abból is néhány ezredet; tengeren, hadihajón hozták őket, lelki erősítésül. A lövészárkokig katonazenekar és velük marsoló-ügető főtisztek kísérték őket. Ilyan fölkészülettel – csoda-várón – dobatván harcba, sokan estek fogságba. Csaknem mind Donyec-vidéki bányászok, ekkor derült ki. A németek rögtön fejtésre küldték őket; vetekedtek a legjobb német vájárokkal. A fegyverszünet után vissza Franciaországba kaptak irányítást. S ígéretet, majd lehetőséget a hazatérésre, ha beállnak a szovjet ellen expediálandó hadakba.

A mi Ivánunkat nem Ivánnak hívták, hanem Oszipnak. A német kőszén-csákányozók között ragadt rá annyi német szó, hogy megértse azok magyarázatát, milyen célra utaztatná most őt a felsőbb had-, azaz világvezetés.

Hogy vele egymást emberhez méltóan megértsük, ehhez ugyan a német tudásunk csak a mutogatás pótlásául volt elegendő, de nyelvünket mégis megoldotta.

S tán nem kell annyit alakoskodnunk.

Nem kellett. Iván valóságos tolmácsunk lett, már másnap hajnaltól fogva. Fölrántott zsilipként áradt belőle a szó. Egyre frissebben keverte a németet az orosszal. Ha az sem volt eredményes, az ukránnal, a tatárral; vagy épp azzal a kaukázusival, ami ott a távoli szülőföldjén a fülébe ragadt.

S én – megértettem. S Imre is megértette.

Persze, hogy nem pusztán a szótári megfelelők segítik fogaskerék-forgásba két egymásra figyelő ember elméjét. Lelkületét. A mimika? A szemvillanás? A hangok megiramlása, megtorpanása? Másnap este már világosan megértettem Iván szótárilag alig-alig fölismert szavaiból azt is, hogy nem miránk neheztel ő, amiért nem költözhetett be a mi szobánkba. S hogy miért nem akarja őt Joyeux

úr a házában sem látni. Holott, ha valakitől nem kell óvni a lányát, hát éppen tőle nem kell. Mert hisz a dolog úgy kezdődött s úgy is folytatódik, hogy nem ő akarja Germaine-t látni, hanem Germaine őt. Mégpedig oltalmat keresve nála mindazok ellen, akik még őrá is, az épp iskolát hagyott lányra is…

Elképzelhettem, minek vannak kitéve bizony még a gyereklányok is a vad idegenből szerszámra idecsődült, asszonytalanságában erdei állattá züllött férfi között.

De nem kanyarodok előre azzal, ami a napok sorrendjében úgyis előkerül.

*

Beszálltunk, benyomakodtunk a harmincszemélyes acélketrecbe, szorosan, mint a kéve. Csupa sovány, kávé- és rumszagú férfi. Ránkcsattant a vastagfonatú rácsajtó: „Vigyázz! Indul!" Mintha torkon vágtak volna, zengő bádoglappal: ez volt a zuhanás. Hányszáz méter?

A következő fémes csattanás: már lent is voltunk.

Elsőkként sodródtunk ki Imrével az acélkalitkából, s én megálltam. Több száz méterre leszek a föld alatt, odafönt tegnap is, ma itt hajnalban is emóció nélkül képzeltem el, s most mégis – Iván fogott kézen, hogy továbblépjek.

Föl kellett dolgoznom, hogy itt vagyok több száz méterre a föld alatt.

Nem a félelmet kellett megemésztenem az agyammal. Azt a képtelenséget, hogy micsoda földtömeg van a fejem fölött, milyen tömegű tengerek!

Ki kellett kapcsolnom a képzeletemet olyan formán, mint egy mozigépet.

Nyüzsgő, sürgő, fékcsikorgató, több utcát összetorkolltató, rosszul világított külvárosi tér, olyan volt különben vagyis otthonian köznapi az a hely, ahol körültekintettem.

Vitt bennünket Iván sietve az egyik mellékutcába. Sínek közt botladoztunk, Imre meg én; ő, Iván teljes hosszában kirakta a lépést. Hogy nyomában maradjunk, azért csetlettünk-botlottunk.

Jobbról-balról már csattogott a csákány a barlangszerű üregekben.

Kimelegedtünk, mire a tárnához értünk, ahol Iván dolgozott. Derékig vetkőzött, ingét is lehúzta. Intett nekünk is, hogy bele hát.

Ebben a pillanatban ég-föld összedőlt, mert akkorát dördült.

Kialudtak a lámpák.

– A falhoz! A falhoz! – kiabálták távolabb.

A fal mellett is pergett le a törmelék.

Tudtam, mi az, ha robban a bányalég, a széndioxid.

Ez azonban nem szénbánya volt, hanem vasbánya.

A robbanás, a tőlünk alig ötven méterre az a dördülés szándékos robbantás volt; az ércfejtés szükséges bevezetője.

Ehhez készülődött a mi együttesünk is, mihelyt kigyúltak a lámpák.

Öten voltunk. Köztünk csak egy igazi bányász: mesterségbeli *mineur*. Mesterségbeli tudásra neki sem volt szüksége sokra. Legfeljebb óvatosságra. Apróka, patkányfürgeségű és nyakcsavarású öreg volt; olyan szürkésfekete, mintha születése óta itt élt volna a bányában. Jövet mi is itt találtuk.

Már illesztgette a kövek hasadékába az öles acélrugóját. Villanyra járt.

Mi közben hánytuk a tegnapról maradt ércet a csillébe. A síneken álló, kerekes csille is magas volt; a lapát meg, mint egy jó étvágyú szakácsné feneke. A munka közönséges napszámos dolognak látszott. Félóra múlva derült ki, hogy tartósan művelve kellett volna nevelni ehhez is annyi különleges izmot s elsajátítani annyi fogást, mint tán az alpinisztikához sem.

Az aknász, Gioppo olasz volt. Negyedik napszámos társunk szintén olasz. Megtanulhattam volna olaszul, ha nem szardíniaiak. Gioppo a földijét szólítgatta segítségül. Harsogva adta ki a szapora olasz utasításait, és az épp úgy felelt neki.

Egy hangjukat sem értettem.

Aztán ismét dörrenés, vaksötét.

Ez már távolabbi robbantás volt.

Mihelyt a csille megtelt, Iván üreset hozott. Újabb üreset, mikor az előbbit is telehánytuk. Hányta jóformán ő, mert mi egyre kevesebb anyagot csúsztattunk az önmagában is nehéz – egyre nehezebb – lapátra.

Imre hajzata nem egyezett ezzel a munkával, de ő tartotta magát; mint annyiszor, a dühe éltette. Meg-megrázta, most igazán oroszlánian a sötét sörényét. Röpült a szemcsés por, a kőzetdarabka és velük a verejték.

Az igazibb próba az volt, hogy a félhomályban nem látott. Föl kellett kantároznia a szemüvegét. Feketével folyták be az izzadság cseppek. Szikrázó szemmel törölte magát.

Iván rábízta a következő csille kikormányzását.

A következő csilléhez engem intett oda. Csak az első főbb útvonalig tolhattam. Kisebb vonatnyi hosszú csillesor állt ott liliputi mozdony mögött.

Külön személyzete volt ennek. Villámgyorsan kapták el tőlem a csillét, s akasztották a vonatocska végére. Itt minden darabra fizettek, sőt percre.

Imre elég soká elmaradt a maga csilléjével. Én még tovább. Iván nem szólt most sem. Verte csákánnyal, vasékkel, nagykalapáccsal apróbbra a mozdíthatatlan darabokat.

Közben Gioppo elkészült a fúrással. Földije, Lorenzo elszaladt robbantó mesterért. Kikotorták, kifúvatták a több méteres lukat, piros hosszúkás hüvelyben nyomták be az ekrazitot. Jobbról-balról őrszem állt a hozzám vezető tárnában.

Végre fújhattunk egyet.

Kivonultunk a magunk külön barlangjából, el addig, ahol a főút derékszögbe hajlik. Itt telepedtünk le körben, egymás mellé rakva a lámpásokat, hogy nagyobb legyen a fény.

Mint katonák a tábortűznél. Mint pásztorok az éjszakában.

Ez volt jó alkalom a tulajdonképpeni reggelire is, a hideg casse-oroute-ra. A francia bányász-étrend akkoriban ez volt: otthon, szinte még a mosakodás tartozékaként jó félliter forró kávé, ami egyben kézmelegítő s ujj-kigémberítő a fületlen, félgömbszerű talpas cserépcsészében; a hófehér, a kebel-tapintású *bol*-ban; aztán már a munkahelyen ennek früstökszámba menő folytatása oly bőségesen, hogy elcsitítsa a gyomrot egészen a műszak végéig, a kora esti vacsoráig; az igazi odatelepedéshez az asztalhoz; amelyen akkor már szinte előírásszerűen követte egymást a tányérszintig mert főzelék a beletördelt csontszáraz kenyérrel, a hús a mindig berántatlan föltéttel, a saláta, télen is, a sajt és természetesen a legalább egy liter olcsó – kevés szesztartalmú – vörösbor, meg mindehhez épp oly természetesen a friss-ropogtatású fehér kenyér itt is szabad fogyasztásra, a bennszülöttek vasalt szavával: *á*

lá discrétion, amelyet az ágról szakadt idegen elsőként tanul meg, és úgy is értelmezhet, hogy amennyi beléd fér, de úgy is, hogy csak módjával, mert szemmel tartanak.

A lábunkhoz rakott lámpák fénykörében kirakta ki-ki a vászon oldaltarisznyáját. Vaj, sajt, hentesáru lapult a hosszában kettészelt kenyérfajta, a *fantaisie* félkarnyi darabjaiban. Került elő itt is vörösbor, félliternyi, azaz megannyi *chopine*, hogy ez se maradjon ki a népismei szótárból.

Engem a bakancsom foglalkoztatott. Alig vártam, hogy levethessem. Megnézhessem, kitapogathassam, mit tehetek vele.

Első fölhúzáskor minden lábbeli szorít. Ne adjunk a kereskedő szavára, főleg ne használt áruk boltjában, hogy viselés közben a láb megtalálja a helyét, kitágítja minden irányban a cipőt. Oldalt és kéregben igen, az orrnál soha. Még kevésbé olyan bőr esetén, mint amilyenből ez az én, különben igen tetszetős alakú bakancsom készült, még hadi célra.

Eljöttünkkor, kapkodó elrohantunkkor behörpöltünk Imrével mi is egy-egy adag – nem túl erős – feketét azokból a jó sima, anyaian meleg *bol*okból.

De számunkra még nem függött a konyha fogasán olyan fél vállra való vászon tarisznya – olyan alkalmatos *besace* –, amilyenekből most ez az – itt a sötétség közepette mesésen gyors – terülj asztalkám kikerekedett.

Imre bökött oldalba: vegyem el, amit egy kéz felém nyújtott; nem tudtam, kinek a keze; az arcok már a fénybura fölött sötétlettek.

Lehúztam a harisnyát is, lábam elkékült nagyujját békítgettem. Gépiesen tettem számba a falatot, s majd még egyet, s tulajdonképpen gyomromban éledt csak meg a hála, s annak sugallatára fejeződött ki a köszönet egy-egy főhajtásban a homályban maradt adakozók irányában. A tanácsokat hallgattam, hogy próbálkozzak eredményes – a bőr előzetes benedvesítése után alkalmazandó – sámfázással.

Ahogy kiértettem Iván egy-két német szavából.

Fölrobbant a töltet a mi aknabarlangunkban is.

Hordónagyságú darabokban hevert az érckő egymás hegyén-hátán, jó méternyi távolságban.

Még nem léphettünk be. Gioppo acélsisakot nyomott a fejébe. Óvatosan, háttal a falhoz lapult, böködte hosszú vasszigonyát a mennyezetbe: hulljon, ami még lekívánkozik.

Most derült ki, miért áldhattuk, hogy ebbe a fejtőcsoportba kerültünk.

A legjobban kereső bandáknak is az élén járt.

Minél hamarabb, minél több csillét megtölteni, ez volt minden együttes célja, ez alakította ki az összedolgozást. Eszerint folyt a bérezés.

Cirkuszi erő-mutatványosok lépnek úgy a porondra, ahogy a tömzsi Iván kivált közülünk s fogott hozzá, amiben már ugyancsak meglehetett a gyakorlata.

Akkorára verni szét a tömböket, hogy lapáttal hányhassuk a csillébe: időveszteség, pénzveszteség tehát. Iván kinézte, mit tud rögtön két kézzel fölemelni úgy, hogy hajíthassa is.

Döngött a csille, ahogy vállmagasságból belezuhintotta.

Csak azt daraboltuk szét, aminek a fölragadásáról már a szemmérték azt mondta: ez sok.

És rendeztük keze alá, amit vállalt. És csákányoztuk szét, amit mi magunk sem tudtunk egészben a csillébe erőszakolni.

Ezután jött csak a lapátolás.

Amíg nem lett törmeléktől is tiszta a barlang. Majdnem olyan tiszta, mint a templomok mellék-oltárai közt a sziklakápolna, amely a lourdes-i csodahelyet ábrázolja. De még ezelőtt is Gioppo megindította már a villanyfúróját.

A barlangban itt nem Szűz Mária alakja lebegett. Hanem a remélt kereset.

Így telt el az első hét.

Csak néztük, mit söpörtünk be szombaton már előlegül a pénztár márványáról, Joyeux úr készséges közbenjárására. Ott állt velünk a pénz átvételekor is.

Nemcsak közös szavak nem kellenek ahhoz, hogy megértse egymást bensőleg, azaz lényegében két (vagy több) ember; de még a hangok és az arc meg a karok mozdulatai is háttérbe szorulhatnak.

Első találkozásunk perceiben Iván (azaz valójában Oszip Fedorovics Balabanoc, ahogy az orosz-francia katonakönyvében egyszer kisilabizáltam) a gyűlölet vasvilla-fényeit lövellte felénk; pusztán azzal kiszúrt volna bennünket a szobából, melyre ő pályázott, már hónapok óta! Egy hét múltán holmi elbitangolt, de kíméletre, sőt fejsimogatásra érdemes kutyákként kezelt bennünket. Noha szót (vagy érzés-hordó hangot) azon közben sem vetett felénk.

Csak olyasféle, némán, nemegyszer ingerülten közölt utasításokat és (hatáskörébe eső) rendelkezéseket, hogy átengedte nekünk a csille-tolást, a törmelék-összekaparást, a vasék illesztgetést. Míg ő maga a mázsás tömböket emelgette, vagy a hosszúnyelű nagy kalapáccsal verte azokba – nem mindennapi szemmértékről tanúskodva – a vasékeket. Megigazította Imre lötyögő csákányát. Kitanított, hol kell a lapátokat alkalmasan megfogni a bal, s hol a jobb kézzel. Elmerengő fejcsóválással kísérte meg-megújuló küzdelmemet a bakancsaim megkezesítése végett.

Casse-croute-ot az első keserves nap után már mi is kaptunk, én egy agyon-foltozott s nem bor-, hanem pálinkaszagú vászontarisznyában.

*

Hogy két emberi lény közt rokonérzés teremtődjék, ahhoz semmi nyelvismeret nem szükséges. Közös szó-, illetve hangértés sem kell több, mint akár az állati lények közt.

A mogorva Iván nem árult el különösebb értelmi képességet. Hányt-vetett sorsától azt kapta páncél gyanánt, hogy gondjaival, de még vágyaival is magába forduljon, magába kopjék és gömbölyödjék, ahogy a kavics a hegyi zuhogók hosszán. Olyan kavics, ami szikra-képes, vagyis hogy a vágyak kövesedett állapotban őriznek ősrétegi izzást, az csak jóval később derült ki.

A melegséget, ami belőlünk, kettőnkből feléje áradt, hamarosan fölfogta. Alig másként, mint a jó ösztönű állat. Ám, hogy az a melegség milyen minőségű s forrású, arról sem ösztöne, sem tudata semmit nem közölt vele. Arról mi magunk sem ejthettünk előtte célzást sem.

Az orosz forradalomnak még második szakaszát, a bolsevistát is a XIX. századi nagy orosz regényíró fürdette jó ideig dicsfényben Nyugat-Európának még a polgársága előtt is. Hát még a mi fiatal szemünkben.

Ismertem a cirill betűket. Le tudtam másolni Tolsztoj nevét azon mód, ahogy egyik könyvében a képe aláírásaként láttam. Az egyik *casse-croute* végén leírtam egy papírszeletre és Iván elé nyújtottam.

Az a szó, hogy tolsztoj, oroszul kövéret jelent. Iván kisilabizálta a betűimet, s kérdő tekintetemre nem tudta, mit válaszoljon. Nevetve, értetlenül mutogatta, hogy sem ő, sem mi nem vagyunk kövérek.

De megérzett valamit abból a rokon érzésből, amely az orosz regény mesterművein keresztül íme őrá is meleget bocsátott.

Rázta Imre egyre ingerültebb kutyafejrázással a verejtéket a homlokáról. S egyre ingerültebben dolgozott. Ő már ilyen volt: az akadály csak növelte a – munkakedvét? A dühét – a munkára? A munka ellen, hogy legyőzze. Magába mélyedve csapkodott. Ha néha rámpillantott, abban a kutya haraphatnékja villant; a kutya fogvicsorítása, a befolyt szemüvegén át.

Nem maradhattam mögötte. Igazából neki dolgoztam; miatta álltam a próbát. Ropogott fogam alatt a kőzetpor, a verejtékcsöppek meg-megiramodtak az én orromon is, pici vízesés módjára törtek volna ajkaim közé, de a pesti vitákban Imre a velem szemben álló táborhoz tartozott. Tételeimre a testi munka erkölcsi elsődlegességéről mért azok nyilvános agyoncséplése után is egy-egy pót-ütést, még magánbuzgalomból is, kettes kóborlásaink alatt. Kommentálgattam némán magamban, hogy szellemi akaraterő milyen iramú teljesítményre bír még olyan intellektuel alkatot is, mint a barátomé. Csaknem megfeledkezve arról, hogy magamnak is ugyancsak meg kellett feszítenem akaraterőmet, hogy semmibe vegyem izmaim és derékcsigolyáim jajkiáltásait, hogy ne csapjam oda a csákányt.

Iván meg lehetett elégedve velünk. A műszak végén az ő kezébe nyomták a cédulát, hogy hány csille volt a közös teljesítményünk. Bólintott, mosolygott. Imre vállára vert, noha én estem volna inkább a keze – a tányérnagy tenyere alá.

*

De ahogy felzörgött velünk a lift, fönt a napvilágon úgy lement Iván arcáról a mosoly, mintha a lenti sötét tartozéka lett volna.

Kint a telep-kapunál kezet nyújtott nekünk. De aztán némi homlokráncolás után – mintha csak az tanácsolta volna neki – velünk tartott.

*

Szállásadónk, Joyeux úr voltaképpen azért nem akarta Ivánt befogadni a házába, mert más kapcsolatba nem akarta befogadni.

A csákány meg lapát kezelői tegezték egymást. Tegeztek bennünket a francia munkairányítók is. De nekik az előbbiek részéről az úr megszólítás járt; a monsieur, akkor is, amikor harmadik személyben beszéltek róluk a távollétükben.

Iván nem tartott velünk a Joyeux-házig. Már a sarkon elvált tőlünk, megpillantván Joyeux urat a háza kapujában. Nem akarta ingerelni, nyilván.

Így is az ingerültség levegője fogadott bennünket a házban. De nem Joyeux úr, hanem a lánya fújt ki magából mérget, ahogy belül kerültünk az ajtón. Még pedig ránk adta ki, a hirtelen türelmetlenségében.

– És Ivánt mért nem hoztátok magatokkal, a földiteket?

– Nincs szoba! – hallgattatta volna el lányát Joyeux úr.

– Attól még itt vacsorázhat! – emelte vékony hangját az apjáé fölé a kis semmi-testű lány. – Igen itt vacsorázhat. Fizet úgy, mint más. Én szorítok helyet a tányérjának a többi közt.

Nem tettek féket a nyelvükre, abban a hiszemben, hogy úgy sem értjük. Igyekeztünk nem több kapiskálás jelét mutatni, mint amennyivel kutyák kísérik a gazdáik veszekvését.

– Végigcafkálkodhatod az egész telepet kint a házon kívül, de azt én is megnézem, kit veszel itt bent magad mellé az ágyba, az asztalnál, a kannánál!

Joyeux úr másféle férfit szánt lánya mellé: akár férjül, akár szeretőül. Olyat, aki az ő üzleti terveibe is beleillik. Legszívesebben valami pincér-fajtát. Semmiképpen sem tehát bányászt. Még kevésbé olyan medvemorgásút, mint Iván, akinek a beszéde is csak medvedünnyögés volt.

*

A háború alatt a simontornyai pusztán is dolgoztak orosz hadifoglyok. Hétközben kint a határ távoli tagjain, egy-egy szál szomorú népfölkelő s épp oly ódivatúan egy szál ódivatú puska vigyázata alatt. A vasárnapot hálóhelyükön, az idénymunkásokhoz hasonlóan a hatalmas ököristállóban töltötték. A délelőttöt tisztálkodással, a délutánt dalolással, dobozfaragással. Mi gyerekek szabadon közébük vegyülhettünk. Mi voltunk a postásaik, a küldönceik. Levelezniök csak a parancsnokság útján (azaz cenzúráján) át volt szabad; de menesztettek ők levelet a postaládába is. Bevásárlóik pedig úgy voltunk, hogy előzően földerítettük számukra, mit is kaphatnak még a boltokban azért a kevés pénzért, amihez a napszámért s faragványaikért jutottak. Ragadt ránk persze néhány orosz szó is.

*

Laktak franciák is a házban. Ezek havonta fizettek a szobáért, a kosztért: megállapodott, megbízhatóbb lakókként. Joyeux úr velük rangosította a hoteljét, ütötte csaknem szabályos szállodává. Szemben a csupa jött-ment népséget nyüzsögtető tömeg-odúval.

Ott időztek ezek vacsora után is a konyhai nagy asztalnál. Szájkendő nagyságú bársonyterítőt hozott eléjük Joyeux úr, azon keverték, arról osztották szét a kártyát. Pénzbe játszottak, de kockázat nélkül. Aki a sok forduló után kihúzta végül a bankot, mindenkinek fizetett.

Fölhallatszott a vitájuk.

*

A hazug franciául: *menteur*.

Imre nyelvtehetségnek bizonyult már Berlinben. Mint a jókerekű malom bármilyen hegy patakját, szája a francia szavakat is úgy forgatta, öntötte volna, ha nem fegyelmezi magát, leginkább az én könyöktaszigatásaimra.

De azt, hogy a szavaknak a nyelvtani jelentésén kívül érzelmi tartalmuk is van, Imre fürgén forgó nyelve még alig fogta s hasznosította.

Kellő ajak-mozdulattal a menteur azt is jelenti: Ugyan! Mit nem beszél! Ne mondja!

Joyeux úrnak esze ágában sem volt Imre becsületébe taposni, amikor először Imre szemébe mondta, hogy menteur.

De Imre fölpattant.

1979

* a szerző visszaemlékezése pontatlan; Auboué-ba 1922 elején érkeztek.

Domokos Mátyás

Mit rejt az irattartó?

Ifjúságának Franciaországban töltött éveiről és Párizsba vezető viszontagságos útjáról számos feljegyzést, naplójegyzet-töredéket vetett különböző időpontokban papírra Illyés Gyula. Egy életregény-sorozat emlék- és élményanyagát rögzítő darabokat, amelyekből egy kötet, a *Hunok Párisban* el is készült. Ezt a végleges formát öltött művet a második világháború éveiben kezdte el írni, azokban a napokban, amikor Párizst már elfoglalták a németek, s néhány fejezetét meg is jelentette azon frissiben a *Magyar Csillag*ban, majd a háború befejeződése után az újraindult *Válasz*ban. A *Hunok Párisban* 1946-ban a Révai könyvkiadó jóvoltából aztán könyvalakban is napvilágot látott. – 1970-ben, amikor ez a regény az író Életmű-sorozatának egyik darabjaként újból megjelent (ez volt a könyv harmadik kiadása), Illyés Gyula egy fejezettel megtoldta az eredeti művet. Ez a fejezet, *Utóirat 1970*-ből, arról tájékoztatta az új kiadás olvasóit, hogy a szerző eredetileg több kötetre tervezte regényét, s a *Hunok Párisban* „annak csak az első része, bevezetője". A korszakábrázoló regényírói vállalkozás nyitányát azonban egy másik korszak, a negyvenes évek második felének harcosan rövidlátó kritikája lesöpörte „arról az épp akkortájt fölállított ékes-széles polcról, melyen a magyar fizikai dolgozók, a magyar forradalmárok újabb irodalmi megörökítéseinek kellett volna sorakoznia – ha belőlük csak egy fél polcnyi, egy saroknyi is – elkészül."

Megszívlelni érdemes tanulságokkal szolgál, ezért érdemes bővebben is idézni ennek a politikában gyökerező kritikai látászavarnak az írói diagnózisából: „Az írásban is élesen, de előszóval még élesebben megfogalmazott kifogás – az akkor szokványos megtárgyalásokban, referátumokban – könyvem ellen az volt, hogy hőseit az író felülről lefele nézve ábrázolja, a megmosolyogtatás és nem a megrázás szándékával, magát a mozgalmat pedig nem belülről, hanem kívülről festi, lelki motívumoknak adva elsőbbséget ott is, ahol a történelmiszerűség predominálása a nyilvánvaló, stb. A legmeghökkentőbb a változatlanul ismétlődő konklúzió: a könyv életrajzi regény, mégpedig arról, hogy írója mint fordít hátat a munkásságnak, a forradalom ügyének. Akkor alakult ki az a tetszetős, mindmáig szapora használatú formula: szerzőnk, az egyszerű vidéki fi, Párisban közel került a munkásság világához, de aztán – művész és más polgári körök hatására – elszakadt tőle.

Akkor, ott fonódtam legszorosabban ehhez a világhoz. – Folytatódik az írói önvallomás, a vaksi kritikák műpusztító következményeire is rámutatva. – De a félremagyarázatok – a vádak – fele is elég lett volna, hogy megállítsam a tollat, s a folytatásokkal, jegyzetekkel telítődő iratgyűjtőt összekössem, föltegyem egy szerény otthoni polc tetejére."

Ez a félretett iratgyűjtő ma is megvan az írói hagyatékban, s belőle került elő nemrégiben a *Lent és fönt – bányák és kohók* címmel 1979 nyarán készült és ismeretlen okból befejezetlenül maradt fejezet is, amelyet a soproni Központi Bányászati Múzeum akkori igazgatójának, Molnár Lászlónak a levélbeli megkeresésére és kérésére kezdett végső formába önteni Illyés Gyula.

A levél szövege a következő:

Sopron, 1979. június 4.

Központi Bányászati Múzeum
H-9401 Sopron, Templom u. 2.
Postafiók 145.
Telefon: (99)12-276, (99)12-667

Illyés Gyula úrnak
Kossuth-díjas költő
Budapest
Józsefhegyi u. 9.
1025

Igen Tisztelt Illyés Gyula!

Örömmel fedeztük fel a Magyar Irodalmi Lexikon Illyés életrajzában az itt következő két félmondatot: „…1921-ben Párizsba jut. Kezdetben bányászként dolgozik…"

Nagy megtiszteltetés lenne múzeumunkra, ha csak röviden is összefoglalná számunkra közel hat évtizeddel ezelőtti bányászélete emlékeit. Megkülönböztetett szeretettel és érdeklődéssel várt kéziratának a múzeum jövő évi újranyitása kapcsán megjelenő évkönyvünkben előkelő helyet biztosítanánk Petőfi Sándor „Bányában" c. versével együtt.

Megértő segítségében bízva kívánok bányász köszöntéssel

Jó szerencsét!
Molnár László
Múzeumigazgató

Illyés Gyula válaszlevelének részlete is fennmaradt a hagyatékban:

Bányász köszöntéssel: magában ez a két szó behozta szobámba azt a nem kellemetlenül nyugtalanító légkört, amit az irodalmi szakértők ihletnek neveznek. Eltelt mégis némi idő, amíg tollat emeltem csákány-látta jobbomba, valamiféle röstelkedéssel; hogy ahhoz a régihez képest milyen pehelykönnyű ez a kenyérkereső szerszám.

*

A *Lent és fönt – bányák és kohók* kéziratát rejtő irattartóból egyébként más darabkái is előkerültek az évtizedeken át tervezett, de

félbe-szerbe maradt regényfolyamnak, s ezek, akárcsak az itt közre adott részlet, ugyanilyen csodálatosan eleven és tündökletes életteljességgel jelenítik meg a húszas évek észak-francia bányavidékének a világát, vagy a *Hunok Párisban* lehetséges folytatásaként „Bátyám regényét": a Feri bátyjával Párizsban és a dél-franciaországi „hegylakók közt" együtt eltöltött időt. A 20. századi magyar prózaírás egyik csúcsteljesítményéhez méltó végső érettséggel ábrázolva az első nagy háború után világgá szóródott „étrangerek" és őslakók lenti életét.

Tandori Dezső

Kvartett, ó, jaj,
tisztán kavart tett…!

Az Illyés-minimalizmus

A „Kézfogások" (1956) verseire

1.

Mondd ki, és azt mondd. És ha unva unják!
És ha az ő bajuk az ő bajuk,
nem a tiéd. A helyzet a hazug.
Különben mindkét fél csak féligazság.

Mondd ki, mondd egyre: „Ez megbetegített!"
Vagy a „való élet" más eseményét
mondd és mondd. És akkor nem kell a „végképp",
s hogy mire tekintettel? Nem tekinted.

A tekinthetőség szempontjait…?
Hát ne tekintsék! Vegyék: nem vagy itt.
Csak? Itt se vagy. – Csak mondd ki valamid,

mi kialakult megcáfolhatatlan.
S ha másnál egy-, ha nálad száz-alakban:
az mind csak egy.
Egy-égbolttá a katlan.

2.

„Vidám reggel". Nagymosás, gyönyörűség
leplei lebegnek, mit sem takarnak,
a kék-azúr ég akár egy vakablak,
és hunok Párizsa a visszatűrtség

– nem hűség! nem oly egyszerű –, a puszta
népesség, a népség, a nép, az égő
zöld lombfény, a tagok teljükbe-lépő
mozdulat-világa. S vele „a munka",

munkád, a tegezés – ez volt a munkád,
és a megszólítás visszája: unnád?
Elhagy! A veszteség kiteljesedtén

tudnád, mid volt – mid van. Szőlők kis útján
futsz, nem mint a borostyán, ragyogóbb, ép
égeti hozzá kékjét, tudva tudván:

egymáshoz! és senkivel ne találkozz!
A kettős vágy, a forma bontogatva
magát a valódi többes-alakba

tér meg, hogy magad légy, mindegyre máshoz.
És hogy felőle istenség határoz.

3.

Hogy újra s újra fölneszelsz. Sötétség
fogadja? Órajárás? Mit üt el?

A mosolygás – a magadé! – közel
hold fényét ködli, szék, asztal, merészség

villanása a tavon lenn, a szív…!
Elég. Ugyan mit jársz, helyben miért vagy?
Csak hogy valami – valami. S hogy épp – hagy.
És fényére majd beesteledik

megint. Egy érkezés, elvárható
fordulat – fordul, mint a föld, golyó,
melyet nem gurít Kéz, borzongató

képzet! Helyben, örök, forgás, s megérint
– érintője mentén –, egy érkezés, mint
mondtad. Ne vallj, hozzá – elébbre! – kérj színt!

És más szava, hogy az egész: a rész.
Süllyedt hajó felett a tengerész
repül, képzet, s amibe belevész,

körékeríti ablaknyi egét.
Kihajlása annyit se mond: na még!
annyit se már: elég.

Éj-nap, a Teljes Töredék.
Tündökén sötétet, meg vissza, mért hint?

Költőhöz késő költő

Költőhöz késő költő, majdani,
meg örök-egy-idős,
a jó halál milyen hajlatai
maradnak meg az ős-

-anyagból, szellemből, mely majd kibontja
üdvét-kárhozatát,
és évelő gyásznövényként naponta
vív örvendő tusát,

édenünnep, vígasz-visszateremtés,
csáb fekhelyünk,
hogy kínja nélkül tinta-végtelenség
ring el velünk,

éjbe, gépbe. Ó, félszek foglyai,
mire vagyunk
azzal, hogy nem vagyunk a hajdani
korok magunk-

-féléig másaival? Hajtani
Kharon-hajót,
mint óceáni, mint velencei
elutazót,

környűlni monoton vízbotütéssel.
függélyesen,
hogy maga-széthulltán legyen kivétel
az Egy-Elem:

az Élet? a Halál? No nézd, kijutva
tökéletes
fényből, sötétből, mi mindenre futja,
iránya lesz

az újra-összeomlónak, a kéznek,
szempárnak, és
toroknak, oda-visszahőkölésnek,
és az egész

olyasmit kiált, legkivált: kivált
a Semmiből az Egyszeri Enyészet,
ha valamire kérlek,
ó, adj magadnak, ó jaj, jó Halált!

az újra-összeomlónak, a kéznek,
szempárnak, és
toroknak, oda-visszahőkölésnek,
és az egész

olyasmit kiált, legkivált: kivált
a Semmiből az Egyszeri Enyészet,
ha valamire kérlek,
ó, adj magadnak, ó jaj, jó Halált!

Tandori Dezső

Függelék az „Illyés-versek"-hez (itt)

Hogy senki – elsősorban a magam becses irodalmi, irodalmon túli személye – azt ne mondhassa, versekkel ütöttem el az órát, az időt mint lényeget(?), álljon itt pár igen prózai sor is. Ha emelkedettek, akkor sem lesznek fennköltek. Emelkedett hangvételeivel Illyés sem volt szinte soha fennkölt. Embereket szólított meg – a hazavonatozó társat, az írótársakat, „a nép fiait-leányait", idézhetőek ezek a helyei, tömeggel vannak, mindig jó minőségűek, olykor kiemelkedőek (saját verses életművéből, ám a XX. század magyar lírájában is van jeles, nemes pozíciójuk). Mi ez a megszólítósdi? Mi ez a költői szerepvállalás? Kell-e, hiteles-é, szerves?

Hiteles és szerves. Ezt anyagvizsgálattal bizonyíthatnánk, helyette próbálkoztunk magunk is verseket írni („itt"). Ám ezen a nagyon józanul földközeli hajnali órán, mikor ezt gépelem, a „kell?" kérdése nyugtalanít.

Ortega a tömegek lázadásáról írt, s nem „a dolgozó tömegeket", nem a népsokaságot stb. értette csak a mennyiségszón. Hanem az élet tömeg-anyagát, mintegy a „súlyosulót". (Illyés bűvkörébe ne kerüljünk, alibizve!) A tömegek, már csak úgy, ahogy tagolatlanságukban tehetik, jogaikat követelik. Lavinák, sáskarajok, tengerhabok, kiömlő olaj, fegyvermiriádok. De az emberek elsősorban. Kétségtelen tény – s ha hitellel mondhatja valaki, hadd mondja –, nem csupán kenyéren… És Ottlik ehhez, hitellel, azt tudja hozzátenni a nagy „Iskola…"-helyen: de uborkával is él az ember, és a Vámtérnél az uszályokból szállt a mindenféle jófajtaságok szaga, és este karbidlámpa égett, és az ég színe megsajdította a szívet… tehát szeretetből, összetartozásból is próbál élni az ember; ennek csak így lehet lennie. A nyomasztó „gyakorlati" körülmények közt is megőrzünk bizonyos eszményiségeket (eszmeiségeket): hivatás hegyek megmászása, technikai elemek finomítása, család, céltudatosság… mindegyiknek megvan a maga igaz és megvan a maga torz tartománya aztán.

Illyés a „nemcsak kenyérrel…" egyik leginkább az összetartozás érzését hangsúlyozó költőalakja. Igen, az összefüggések belső költészeti rendszerét, melyet szegény „tömegek" nem annyira értenek (finom voltam, és Illyésnek is tudnia kellett, hogy szavalókörök, kulturális házak, mozgalmak nem vezethetik el a munkást, a földművest úgy eredendően az igazi esztétikai élvezéshez), az összefüggések ily rendszerét a megszólítás egyenes fonalára fűzte fel. Rabláncok ellenében. A tömegek és költőjük, ó, igen, mosolygunk ma az ilyenen. Illyés korában viszont ez még szent képzetként élhetett. József Attila sem tagadta meg. Szabó Lőrinc se! Kosztolányi se. (Megmentette volna, a Semmi felé haladva, úgy azért, ha van rá mód, a szegény j.-városiak lelkét pl.) (De úgy érezte, erre nincs remény.)

Amikor Illyés olyat mond, hogy „helyettetek, értetek" – idézet így nem tőle! –, hitelesen mondja. Szervesen. Megmutatja saját létezésének szakműhelyét, íme lássátok. Eltompult ember, aki ezen gúnymosolyog. Ez azért csak szent dolog a maga módján – bár változat igaz. Teljesen igaz. (Más kérdés megint, van-e haszna, túl azon, hogy aki mondja, nemesebb, jelesebb léleknek érezheti magát, felforrósodik. Talán hasznocskája is volt mindazonáltal.)

De hogy „kell-é?" – nem feledtük kérdésünket, erre próbálunk válaszolni is befejezésül, itt.

Kell. Valami efféle mindenképpen kell. Hogy a költészet alkalmas eszköz-e hozzá, reá? Kérdés. Kétlem. Kell mégis azért, és üssepart, költőileg is elmehet, talán – nem a mozgalmi költészet lejáratott jegyeiben, mint pl. a XX. század második felének jó részén „errefelé", nem –, kell, mert a tömegeknek kell valami „többlet". Ezt megtalálni vélik a kis dalocskákban, a ritmikus reszelődésekben, zajokban; nem akarunk itt meg Weöres ugrifutijának mókás tévelygéseire ráfutni. Hát ugorjunk. Helyben, zöttyenjünk vissza. Fejlett demokráciákban, jólétekben is vannak tömegigények, melyeket dalocskák, sikerregények, túlpolitizálások nem elégítenek ki, déltengeri utazások, sportrendezvények sem. Nem akarom fölemlegetni, mert sem gúnymosollyal, sem lelkesültséggel nem szemlélhetem ezeket a kapocslehetőségeket. Olyanok, amilyenek. Nagy-Grubuncia eszméje… A faluból elszármazott, csodatévő Áldott Emerencia kendője, emléke… Ez így csúfolódás lenne. Maradjunk annyiban: mai író történetesen azt is vállalhatja, hogy folytatja, ami Illyésben így jó volt. A fejlett demokrácia elve ez. Folytatni a jót az előző kis időszak igyekezeteiből, elvetni a rosszat. Magam inkább a kései Kosztolányival tartok, szkeptikusabb vagyok, enyhén szólva. Nem tagadhatom azonban a nagyobb népességeket, rossz értelemben „népségeket" (mert a népségben nem csupán a ma még így-úgy létező „nép" lelhető!) összefűzni igyekvő eszmék szükségességét. Hozzáteszem: képtelenség viszont az, hogy – tágabb értelemben „itt", „mifelénk" – olyannyira, ilyennyire a politikai érdek teszi az irodalom érdekét. A politizáltság jegye, foka, vízjele, szavai, relációi, stb. Nézzük meg ezt Illyés jegyében, mily abszurd! És így „merészeljük" bírálni a centenáriumos poéta mai „furcsábbságait". Felteszem, épp a „politikátlan" irodalom fordul tágabb eszményekhez (csínján!), ha a mai (aszfalt) puszták népe úgy illyési színvonalon megírva nincs is.

Ám ez a kérdés másfelé vezet.

Összegezve: a sokaság, a „ti" megszólítása, ha jó ez, ha sem, kell. Egyelőre elengedhetetlen. S gondolom, mindenki kijózanult abból a sokféle szépnagyjövőképből, mely nem csupán a társadalmi erőszakutópiák velejárója volt. Egy dolog biztos: Illyés, ha naivnak látszik is az ő szent versbéli indulata, semmiképp sem okosságát veszítette el ilyesmik fogalmazásakor, s nem is csupán a lendület önsúlya (tömege) vitte. A vers: stilizáció. Illyés Gyula egyebek között így stilizált. Gondoljuk meg: Szép Ernő is megszólította a szegény „emberek"-et. Vonzalmunk pediglen nem lehet tartalmi. Csak a poétai erő és (éppeni) érdekesség dönthet értékek felől. Melyek azonban nem lehetnek annyira kizárólagosan politika-felé rohanók, mint – fájdalom – a maiak. Nálunk.

Hát így fanyalogjunk Illyésen. Vagyis csak ne méltóztassunk fanyalogni, akkor. (Remélem, nem önsúly, tömeg lendülete vitt!)

2002 májusában

Lengyel András

A „korszerűtlen" Illyés

„Én, aki hangot mindig hangtalanul adtam..."
Illyés Gyula: A költő joga (1945)

1

Amikor 1983-ban Illyés Gyula meghalt, tekintélye magasan állott, s – legalábbis a nyilvánosságban – gyakorlatilag osztatlan volt. Nemcsak irodalmunk egyik jelentős vonulata tekintette „élő klasszikusnak", de – minden huzakodás ellenére – a „politika" is éppúgy respektálta, mint a közolvasók: nyitott sírjánál – emlékezhetünk rá – hatalmas tömeg jelent meg. A nekrológokból kiderül, halálával egy kivételes súlyú irodalmi (s nem csak irodalmi) autoritás dőlt ki a magyar irodalomból. Ez az – akkor még – megkérdőjelezhetetlennek látszó tekintély azonban ma már nincs meg. A halál utáni első egy-két évtized, tudjuk, minden író utóéletében kritikus periódus; a mű – az alkotó halálával – védtelenné válik, puszta szöveg lesz, amely az értelmezés kegyelméből él: a recepció „önkénye" szabadon érvényesül. Ám ez a többnyire csöndben lezajló irodalmi tisztítótűz Illyés esetében összekapcsolódott egy, az irodalmon messze túlterjedő korszakváltással, amely az élet szinte minden területén jelentékeny változásokat hozott, s életműve megítélését is közvetlenül befolyásolta. A ma prioritásai az úgynevezett újkapitalizmus érdekviszonyai szerint képződnek meg, s Illyés e folyamatban nemigen „aktualizálható"; életműve java a tőkeviszonynak való alávetettség elleni érv. Illyés, az *író*, persze, mindezek ellenére ma sem „akárki", de az érdeklődés életműve iránt ma erősen korlátozott, s – legalábbis a politizáló értelmiség bizonyos csoportjai részéről – jól érzékelhető idegenkedéssel párosul. E változások egyik megragadható oka kétségkívül az irodalmi ízlés természetes (s lényegében folyamatosnak tekinthető) átalakulása, amely az olvasók számára „elérhető" életművek közül többnyire – szinte törvényszerűen – csak a legfrissebbeket vagy az aktuális divat erőterében is értelmezhetőket tünteti ki érdeklődéssel. Ez, valljuk meg, az irodalmi félmúlt valamennyi alkotóját sújtja, nem csak Illyést; nehéz ellene bármit is tenni. A másik ok azonban, amely negatívan befolyásolja a recepciót, már speciális, s ez az ok alighanem az az irodalom-közéleti Illyés-szerep, amely – túlterjedvén a szorosabb értelemben vett irodalmiság körén – olyan, politikailag is értelmezhető fejleményekkel szövődött egybe, amelyek ma önmagukban is „problematikusak"; vitathatók, de legalábbis vitatottak. Az Illyés-életmű jelentősége így ma – megrendülve sok évtizedes stabilnak látszó pozíciója – ismét nyitott kérdés. Ám ma, az életmű kárára, minden a tisztázás ellen hat: hívei, úgy tetszik, ma is a kései Illyés-szerep esetlegességeit védik, fanyalgó, sőt elutasító ellenfelei ezt a szerepet támadják – az életmű igazi átvilágítása, tüzetes elemzése várat magára.

A korábbi, de mára múlttá lett történeti szituáció igényei szerint lekerekített, sőt már-már érdektelenné csiszolt Illyés-kép védelmezése, mesterséges fönntartása, úgy hiszem, fölösleges és értelmetlen: az ellenérzéseket nem hatálytalanítja, érdeklődést nem kelt. Az életművet temetetlen halottá teszi. Célszerűbbnek látszik tehát más utat választani, s szembenézni az (olykor ki sem mondott, hallgatólagos) vádakkal, az idegenkedés – vélelmezhető – okaival, még akkor is, ha a fölhozható érvek és szempontok egy része esetleg cáfolhatatlannak bizonyul, s negatív irányban korrigálja a hajdani kanonikus pozíciót. Ami marad, úgy hiszem, megtisztulva az életműre rárakódott efemer értelmezések ballasztjától, még mindig elevenebb irodalmi utóéletet garantál, mint a mai – már kiüresedőben lévő – kanonikus pozíció mesterséges fönntartása.

Nem protokolláris jellegű „Illyés-év" kell ma, hanem tárgyilagos és tárgyszerű alapkutatás.

2

Az Illyés-szerep (s következtében maga az életmű) megítélésének is egyik Achilles-sarka, úgy tetszik, az úgynevezett *képviseleti* elv kérdése. Képviselhet-e az író, a mű bárkit is, önmagán túl? A mai irodalomtudományi *mainstream* a szuverén én, az úgynevezett én-integritás elveszítésének tényével számol, sőt ennek hiányát emeli mértékké. Az a műalkotásban megjelenő *én*, amely ma is „egész", s mint ilyen értelmezi, írja le és jeleníti meg a környező világot, idegennek, nem valószerűnek, üres fikciónak tetszik e nézőpontból. Az integritását elveszített én pedig legföljebb a személyes, egyedi *törtség* élményét fejezheti ki autentikusan, vagy – egyre inkább – a szövegszerűvé alakított világ azaz maga a szöveg kombinatorikáját végezheti – sem önmagát mint egészt, sem a világot mint teljességet nem jelenítheti meg. Minden kísérlet, amely erre irányul(na), eleve illuzórikus és értelmetlen – legalábbis a kimondott, kimondatlan „korszerű" előföltevés szerint. Következésképpen, vélik, a szuverén énnek egy másik én vagy én-csoport nevében való megszólalása eleve illuzórikus, öncsaló fejlemény.

Életérzésekkel, korhangulattal, kivált ha mindez reflektálatlanul maradó előföltevéssé válik, nehéz, sőt szinte lehetetlen vitázni. Ha valakinek *ez* a személyes élménye, ha *ezt* érzi valóságosnak, minden ellenkezőt állító érv irreleváns. Egy dolgot azonban nem árt emlékezetbe idézni: ha álláspontunk *történetiségét* valljuk, ahogy ezt a szuverén én elveszítésének fejleményére hivatkozók teszik, saját pozíciónkat (s előföltevéseinket) is illő történeti fejleménynek tekinteni. S így minden, előre rögzített értelmezői pozíciót viszonylagosként kell kezelnünk – a magunkét is. Magyarán: az én-integritás kérdése *mozgó* és *nyitott* kérdés; az elveszítését, nemlétét deklaráló saját értelmezői pozícióm semmivel sem magasabb rendű, mint az, amelyet kárhoztatok.

Az én-integritás bonyolult kérdése csakis történeti fejleményként, konkrét szituáció konkrét elemzéseként közelíthető meg. Minden más kísérlet önkényes.

3

Illyés Gyula, tetszik vagy sem, az irodalom *képviseleti* funkciójának hangoztatójaként került be kora magyar költészetének élvonalába. *Három öreg* című nevezetes verse szinte emblematikus kifejezése ennek:

Most ébredek reá,
mért kellett nekem tanulnom,

mért kellett egykor zokogva
idegenbe kiindulnom.

Azért kellett talán
dalolni száz holt parasztnak
és tűnődni szántás közben
hogy egykor én megszólaljak.

Tán azért nyelte le
haragját régmúlt időben
egy jobbágy vad ura előtt
hogy még én se feledhessem.

Csattogott az ostor
a jobbágy ajkát harapta,
hogy az a jaj egykor fényes
hanggal szálljon a magasba.

Nemet intek én is
s kiáltok is e világra
és kiáltva és biztatva
nézek egy új pirkadásba.

Cselédházak népe,
történelem mostohája,
kerekedj föl a pusztából
egy új nagy honfoglalásra.

Itt állok a földön
amely neked ígértetett,
nyögő fa vad vihar előtt
hajladozok, integetek.

Repüljetek szavak,
kiáltsatok ti emlékek,
zúdulj föl nép, sustorogd szét,
hogy a nevedben beszélek.

Az *Új antológia* („fiatal költők 100 legszebb verse"), amelynek előszava a *Három öreg* kanonizálója lett, 1932-ben jelent meg a *Nyugat* kiadásában, Babits Mihály összeállításában és előszavával. Nemigen tudatosult még irodalomtörténet-írásunkban, de tény, ez az antológia – részben a kiválogatott versek révén, részben a nagytekintélyű előszó-író megnevező gesztusa révén – a kialakuló népi irodalom magaskultúrai befogadásának, egyben irodalmi kanonizációjának eszköze volt. Babits, egyebek közt, kimondta a befogadás, a megnevezés és a visszaigazolás szavait: „Amint ezeket a *népi költőket* olvasom, mély és primitív magyarság levegője csap meg; de *ez a magyarság* kifejezetten nem nemzeti, hanem *népi* (…). *Elnyomott, szinte tudatalatti, proletár hagyományrétegek föltárása van itt folyamatban*, emlékek kivájása, mint eltemetett kincseké a gyermekkorból s a társadalomnak abból az áldott gyermekkorából, amelynek népélet a neve, *még mindig megvetett és künnrekedt tömegek lelki áramainak bekapcsolása a magyar irodalom nagy áramkörébe*. Ez forradalom, mint ahogy új tömegek betörése és befogadása mindig forradalom, s mintahogy ennek az ››új népiességnek‹‹ legigazabb képviselői valóságos forradalmárok, a Petőfi-féle típusból, hívő és szabad lelkek, a világítélet álmával szívükben, s apokaliptikus csillagokkal látóhatárukon. Ennek a forradalmiságnak öntudata kicsap soraikból; *az ifjú költő népe reprezentánsának érzi magát, s a hivatottság teljes pátoszával szólal meg*" (*Előszó*, 8-9.) Babits itt – a látszat ellenére – nem általában a népiekről beszélt, hanem elsősorban Illyésről s csak Illyés alapján a népiekről, ez az *Előszó* egésze ismeretében ma már nem kétséges. Idézett szavai után ugyanis, mintegy bizonyító illusztrációként, igazolásként ő maga is a *Három öreg*et idézte – meglehetősen hosszan.

E ponton úgy vélem, nem árt nyomatékosítani: Babits, aki mint láttuk, e líratörténeti kezdeményt egyenesen „forradalom"-ként értelmezte, az el- és befogadás gesztusával szólt, de pozíciója, amelyből e fejleményeket megítélte, nem politikai, hanem *irodalmi* volt. Szerinte ugyanis itt irodalmunk egy természetes, új fejleményét kell látnunk: „Új nemzedék, másféle élmények és életviszonyok, új módja az érzésnek és látásnak" (*Előszó*, 5.). Más kérdés, hogy az a jellemzés, amelyet adott, s amely az eredeti kontextusban egyáltalán nem negatív, sőt inkább kimondottan pozitív, *ma* szinte vádiratként hat: „az ifjú költő népe *reprezentánsának* érzi magát, s a hivatottság *pátoszával* szólal meg" – ennél súlyosabb irodalmi vád az „irodalomértés mai horizontján" aligha vethető föl. Ám a mai előföltevések mérlegelése gondolatmenetünk e pontján zárójelbe tehető. Ami fontos: mind a *Három öreg*, mind Babits interpretációja a népi irodalom egésze szempontjából alapvető, mondhatnánk paradigmatikus. A „nevedben beszélek" költői gesztusa, s ennek befogadói visszaigazolása, *in nuce*, a népi irodalom leglényegét mondja ki. S nem kevésbé fontos, hogy Babits interpretációja – érvei logikája és tekintélye súlya következtében – 1932-ben a népi irodalomnak valóságos *irodalmi* be- és elfogadását jelentette. Méghozzá egy olyan esztétikai pozícióból, amely mind eredetét, mind legnagyobb esztétikai teljesítményeit tekintve a világnak egy gyökeresen *más* érzékelésére és megítélésére vezethető vissza.

A kérdés csak az, hogy egy, a kortársinál nagyobb távlatból megítélve valójában *mi történt itt?* Valami efemer irodalmi fejleményről van-e szó, amely fölbukkant és mára visszahozhatatlanul elenyészett, vagy valami lényegesebbről, amely – közvetlen aktualitása elmúltán is – tartós és érdemi irodalmi alakzatként tölti be történeti (s esztétikai) szerepét?

A választ, jóllehet 1989/90 a posztnépi irodalmi csoportosulás látványos összeomlását, szinte „lenullázódását" hozta meg, ne siessük el.

4

A kérdéskör tulajdonképpeni mérlegelése előtt, úgy vélem, nem árt egy-két további tényre emlékeztetnünk; ezek – látni fogjuk – megkönnyítik a tisztánlátást.

Az egyik tény, amit érdemes szem előtt tartanunk, magában az Illyés-életműben lelhető föl: a *Három öreg*ben megjelenő magatartás nem egyedi, véletlenszerű fejlemény – a fiatal Illyés költészetében máskor, már jóval a *Három öreg* keletkezése előtt is megjelent ez az alakzat. Az 1928-ban publikált *Nehéz föld* kötet (Illyés első könyve) egyik helyét (26.) érdemes is idézni:

Zsellérek fia vagyok én, az vagyok, sose szégyenlettem
bennem forr örökre mit emiatt nyeltem.
A visszafojtott hang erjedő melege nyílt abban a csókban
mely életem adta, az ég a szívemben
Igen! Ez a félszeg mosoly az arcomon a vázáttörő cselédleány
kezének ijedt rebbenése
S e pillantás a szolga rossz leselkedése, ki hátulról vágja
urába a kést.
Egy költő szól itten népének nevében! kérdezetlenül bár
De ő tudja, szava a szél alatt hajló kalászok élő
zsinatjából szakadt.
Egy elnyugvó zsellérfalu lelkébe nyújtja kezét és úgy
esküszik halálodra undok
Elnyomatás! – tüze, úgy érzi, a földből futott fel ifjú
szárnyasult szívébe.

A másik tény, amire nem árt emlékeztetnünk, már az Illyés-életművön kívüli fejlemény: az ősök, az elődök ilyen „képviselete" más életművekben, más kortársainál is megjelent. Jelzésként elegendő talán József Attila 1936-ban írott nevezetes versére, az *A Dunánánál* című ódára (JAÖV 2: 286-290) utalni. Ennek egyik „szólama", ismeretes, éppen az ősök „képviselete".

Én úgy vagyok, hogy már száz ezer éve
nézem, amit meglátok hirtelen.
Egy pillanat s kész az idő egésze,
mit száz ezer ős szemlélget velem.

Látom, mit ők nem láttak, mert kapáltak
öltek, öleltek, tették, ami kell.
S ők látják azt, az anyagba leszálltak,
mit én nem látok, ha vallani kell.

Tudunk egymásról, mint öröm és bánat
Enyém a múlt és övék a jelen.
Verset írok – ők fogják ceruzámat
s én érzem őket és emlékezem.

A harmadik tény, amire érdemes fölfigyelnünk, már túlvezet a szorosan vett irodalmon, s a probléma gondolkodástörténeti súlyát jelzi. A „képviseleti" elv, vagy legalábbis annak egyik, bennünket közvetlenül érintő változata – Bergson és Freud munkásságában – elméleti tétel alakját is öltötte; s e tételt olyan nagyon különböző alkotók is vallották, mint az alapos Bergson-értőnek számító Babits, a „freudista" (s Freuddal személyes kapcsolatot is tartó) Ignotus, és a Bergsont és Freudot a maga teoretikus igényei szerint egységbe hozó, szintetizáló József Attila. E tétel mélyebb gondolkodástörténeti elemzése, sajnos, önmagában is külön tanulmányt igényelne s érdemelne, ami itt s most elvégezhetetlen. Ezért itt csak arra hívom föl a figyelmet, hogy a „jelenné gyülemlő múlt" teorémája nem csak több, egymástól eltérő gondolati út eredményeit összegzi, de igazsága is jól belátható: a tradíció, amelyben az én él, s amely öntudatlanul is áthatja, „megszólal" az én által. Az énben a tradíció (is) „beszél"; a hagyománylánc időben korábbi mozzanatai a hagyománylánc „végén" képviselve vannak. (A „jelenné gyülemlő múlt" teorémájára vonatkozóan, jobb híján, saját tanulmányomra utalhatók: *A modernitás antinómiái. József Attila-tanulmányok* Bp.1996.) A tudatos én és a tudattalanul (is) érvényesülő, „jelenné gyülemlő múlt" viszonya, persze meglehetősen bonyolult, de létező, valóságos viszony. Mert ahogy a tételt a *Magyar Hírlap* 1936. május 10-i számában, *Tallózás Freudhoz* című írásában Ignotus aforisztikus tömörséggel megfogalmazta: „A lélek felrakódott emlék, a test megtestesült lélek, a jelen tovább cselekvő múlt".

Mindez problémánk szempontjából azért bír rendkívüli fontossággal, mert beláthatóvá teszi, hogy a dolog természete szerint, a személyes életben, az én-ben ható tradíció, bár esetleg a tudat által kontrollálatlanul, de akkor is „él", ha a tudatos, szuverén én egysége már fölbomlott, megtört.

5

Az eddig mondottak-idézettek alapján úgy hiszem, már világos, az idézett Illyés-versek esetében nem valami abszolút „idegen" és „távoli" képviseletéről, nem valami teljességgel önkényesen megválasztott magatartásról van szó. A *képviselő* (azaz a költő s a vers) és a *képviselt*, bár – értelemszerűen – nem azonos, valamiképpen szorosan összetartozik, egységet alkot. A kérdés csak az, milyen jellegű ez az összetartozás, s az egység valóságos-e avagy önkényes?

E ponton célszerű föltennünk egy, látszólag naiv kérdést: ki (vagy mi) alkotja, hozza létre a műalkotást? Itt, ha a lényegre

egyszerűsítjük a problémát, két jellegzetes, nyugodtan mondhatjuk, paradigmatikus elképzelés szegül egymással szemben. Az egyik szerint a műalkotást, pl. a verset a költő alkotja, a másik szerint a „szerző halott", s voltaképpen csak egymással vonatkozásba kerülő szövegek vannak, a szöveg csak mint intertextualitás, mint szövegek összjátéka jelenik – jelenhetik meg.

Ha realisták vagyunk, s függetleníteni tudjuk magunkat az elméletek kényszerítő logikájától, empirikus tapasztalataink alapján azt mondhatjuk: a műalkotást, a verset konkrét, fizikailag létező, hús-vér ember, a „költő" hozza létre, hiszen *látjuk* a tevékenysége nyomán papíron megjelenő, ceruzával, tintával vagy géppel írott, s versként azonosítható jeleket. Ez a személyes észlelés, épelméjű ember számára, cáfolhatatlan. S az is cáfolhatatlan, hogy bármennyire emberi adottságunk a „kulturális megelőzőttség" ténye, szöveg és szöveg interakciójában, az intertextualitásban mindig kimutatható a hús-vér ember szerepe; „testetlen", hordozó nélküli szöveg nincs, elképzelése, tételezése megalapozhatatlan fikció. Ám a „műalkotást az alkotó hozza létre" tétel, bármennyire igaz, sőt tapasztalati evidencia is, önmagában oly mértékben szegényes állítás, hogy önmagában semmire sem megyünk vele; a kérdés kérdés marad. Célszerű tehát az evidencia mögé nézni, s legalább megszorításokkal, a rivális elképzelés javaslatait is akceptálni.

Úgy gondolom, persze, e mérlegelés megint csak egy önálló, külön értekezést igényelne (s érdemelne), amire itt nincs lehetőség. Szempontunkból azonban talán az is elegendő, ha a legfontosabb összefüggéseket rögzítjük. A lényeg megítélésem szerint az, hogy a/ minden műalkotás a „kulturális (sőt: a szociokulturális) megelőzöttség" összefüggésében létezik; mielőtt – akárhogy – létrejön, előzetesen már egy szociokulturális történésbe kapcsolódik bele; b/ a műalkotás soha sem egyetlen ember alkotása, jóllehet a papíron megjelenő szövegjeleket egy, fizikailag is azonosítható ember írja le. A műalkotás létrehozásában valamiképpen a *megelőző* történelem és a jelek rögzítése *utáni* történések egyaránt, bár nem azonos módon szerepet játszanak. A műalkotás így a részleges rögzítettség, vagy – ugyanezt másképpen megfogalmazva – a részleges nyitottság létmódját mutatja.

Az irodalomnak történésként való fölfogása azonban önmagában még nem ad választ alapkérdésünkre, tudniillik arra, hogy milyen jellegű *képviselő* (azaz költő és vers) és *képviselt* összetartozása? Valóságos-e avagy fiktív, szükségszerű-e avagy önkényes?

Közelebb jutunk a válaszhoz, ha számba vesszük az irodalomnak mint történésnek a szereplőit.

József Attila, aki a közhiedelemmel ellentétben gondolkodóként is jelentős, az irodalom alakítójaként – a „jelenné gyülemlő múlt"-on túl – több szereplővel számol: azokkal, *akik olvasnak*, s azokkal, *akik nem olvasnak.* Hogy az olvasóknak szerepe van a műalkotás létmódjában, az újabb irodalomtudományi elméletek maguk is elismerik, sőt hangsúlyozzák. A nem olvasók szerepének fölvetése azonban alighanem originális fölismerés, s szempontunkból alapvető jelentőségű. „Az irodalmat – mondja József Attila – azonban nem csak az olvasók befolyásolják lényegesen, hanem azok is, *akik nem olvasnak.* Az olvasáshoz pénz kell és szabadidő. Amelyik társadalmi osztálynak, rétegnek nincsen pénze és szabadideje az olvasáshoz, az az irodalom alakításában oly módon vesz részt, hogy *az ő érzelmeinek, törekvéseinek, gondolatainak kifejezési lehetőségei még nem válnak irodalmi szükségletté – tehát az irodalom mint szükséglet csak olyan érzelmeknek, gondolatoknak, törekvéseknek az összetételeként szerepelhet, amelyek nem az övéi.* Így valamely irodalmi korszak megértéséhez föltétlenül szükséges megvizsgálni, hogy milyen társadalmi osztályok és rétegek alkotják a nem olvasók táborát. Irodalom ebben az esetben az olvasók és nem olvasók ellentétében való egység. Természetesen e két ellentétes tábornak egységként való összefüggését is folyamatosnak kell elgondolnunk, mert hiszen megfelelő történelmi átalakuláskor a nem olvasók csoportjaiból olvasók lesznek, akik az olvasóvá levés folyamata alatt egyszerre olvasóknak és nem olvasóknak tekinthetők." (Internetes kritikai kiadás, 89. sz. töredék.)

Ha fölismerve a nem olvasóknak ezt az irodalmi történésben játszott szerepét, visszatérünk az idézett Illyés-versekhez, s ezzel a szereppel számolva vesszük szemügyre a két verset, könnyű belátni, hogy e versek (s következésképpen személy szerint maga Illyés is) a nem olvasók egyik történetileg konkrét csoportjának a nevében szólal meg, őket „képviseli". Ez megítélésem szerint önmagában is történeti érdem. E megszólalás ugyanis, lett légyen esetleg bármily gyarló is, *néma*, önmagát nyilvánosan megjeleníteni nem tudó réteg jelentkezéseként értelmezhető. Egy létező, de az intézményrendszer „aszimetriája" miatt „néma" tradíció szólal meg benne. Azaz: valahogy, akárhogy – de megszólal az, ami addig némaságra volt ítélve. Nyugodtan állítható, történeti s egyben irodalomtörténeti jelentőségű pillanatról van tehát szó. (Az előzményeket, a számottevő előzményeket fölmérni, persze, bár fontos föladat, nem e cikk dolga. Ez megint csak igen messzire s igen sokfelé vezetne.) Ha pedig, a versszövegek immanenes értelmével összhangban, az életrajz s a társadalomtörténet megragadható tényeit is figyelembe vesszük, azt is érzékelnünk kell, hogy itt „képviselő" és „képviselet" viszonya sajátos.

Mi ez a sajátosság? Képviselő és képviselt tradíciójának közössége.

Itt képviselő és képviselt nem csak összetartozik, de – egy kivételes jelentőségű történeti határhelyzetben – ugyanannak a tradíciónak a (részben különböző) mozzanataiként értelmezhetők. Egy leszorított, társadalom alatti társadalom hagyománya él mindkettőben, de az egyik – a zsellér ősök sok-sok generációja – a tradíciót csak önköreiben, mint *példát* tudta továbbadni, a tradíció *verbalizációja* pedig csak élőszavas rögzítetlenségként volt lehetséges. A másik, a költő viszont részben maga is benne állt a tradícióban, részben azonban már egy külső, az orális kultúránál hatékonyabb intézményrendszer, az intézményes „magaskultúra" lehetőségeivel rendelkezve, *képviselhette*, „kihangosíthatta" a közös tradíciót.

A „képviselet" tehát ez esetben egyszerre fiktív és reális. Fiktív, mert képviselet, mert képviselő és képviselt soha sem lehet teljességgel azonos, de ez mégsem üres és önkényes fikció, hanem realitás-fragmentumokból, a közös tradíció elemeiből megszerveződő személyes világ, amely a közös tradíció egyéni és személyes aktualizálása.

6

A tradíció e költői képviseletének emberi s történeti tétje igen nagy. Az emberi tét, egyebek közt, alighanem az volt, amit Sinka István *Zab Mihály vamyudi szélben* című versében így villantott föl: „Neki [tudniillik a versbéli Zab Mihálynak] is *az a végzete, / hogy szélben száll el az élete*". Azaz emberi életek, irodalmi megörökítés híján, végleg s visszahozhatatlanul semmivé lesznek; az irodalom, amelyet a magaskultúra intézményrendszere ural, csak más rétegek emberi világát, érzéseit, vágyait stb. örökíti meg. A nyomtalanul elmúlástól való félelem pedig nagyon régi, talán örök emberi érzelem, amely újra s újra kiváltja a jelet hagyni a világban mélyen emberi szándékát. A történeti tét, amely az 1920-as, 30-as évek fordulóján különösen élesen merült föl, nem független az előbbi, mondjuk így, emberi elemtől, de konkrétebb s „materiálisabb" annál. Egy antagonisztikus ellentétektől súlyosan terhelt társadalomban ugyanis az „alullévők" anélkül aligha változtathatnak kiszolgáltatott helyzetükön, hogy vágyaikat, emberi világukat ne tudnák megjeleníteni – önmaguk számára is, de a többiekkel tudatosítandókként is. (Ezt az összefüggést, egy másik relációban, József Attila Brichta Cézár könyvéről írott kritikájának nevezetes bevezető passzusa mondja ki klasszikus tömörséggel.)

A húszas évek végétől egyre nagyobb számban, egyre határozottabb arcéllel föllépő népi mozgalom legnagyobb s legpozitívebb történeti teljesítménye, a máig élő hiedelemmel ellentétben, nem is a „három millió koldus" szociális helyzetének, nyomorának

föltárása, nyilvánosságra hozása volt. Ennél – bármily nagy érdemként kezeljük is – nagyobb eredmény volt, hogy a népi mozgalomban, az első generációs értelmiségiek mellett s az új orientációt kereső régi középosztálybeliekkel szemben, *magának a parasztságnak, mint szociokulturális entitásnak a tagjai is fölléptek.* Ez a Veres Péter, Szabó Pál, Sinka István s mások nevével fémjelezhető, összességében a negyvenes évekre már nem is kis létszámú vonulat, egyes tagjainak minden gyarlósága, sőt bűne ellenére, egy osztály önmaga érdekeinek képviseletéhez való fölnövekedését tanúsította. (A későbbi kudarc külön történet, okai meglehetősen sokrétűek.)

Illyés Gyula, ahogy más vonatkozásban Erdei Ferenc is, e vonulat fegyvertársaként, kedvezőbb egyéni helyzetű előharcosaként *útegyengető* (is) volt. Mint a *Három öreg* s annak Babits Mihály adta kanonizációja mutatja, *legitimálni tudott egy olyan emancipációs törekvést, amelynek addig csak szórványos és elszigetelt, lényegében eleve kudarcra ítélt kísérletei voltak.*

7

A *Három öreg*nek és a *Nehéz föld*ből idézett passzusnak az esztétikai értékét természetesen e versek megalkotottságának módja adja. Erről megint csak hosszan lehetne értekezni, s a *tiszta művészet* követelményei szerint elsősorban erről kellene beszélni. Nehéz volna azonban tagadni, hogy esetünkben az esztétikai érték jelentős részben abból fakad, hogy a „sajátnak" és a „képviseltnek" a megjelenítése szerves egységként történik, s egyúttal mindkét vers láthatóvá teszi saját eredetét és (történeti) meghatározottságát is. Azaz, úgy „képvisel" valamit, hogy e képviselet mint saját legszemélyesebb igénye, legbensőbb késztetése artikulálódik.

Ennek megértéséhez – egyáltalán: fölismeréséhez – azonban szükséges egy olyan értelmezői horizont, amely – bár ma ez „korszerűtlen" és zavaró – nem tekinti természetesnek s igazságosnak, hogy egy óriási többség alárendelje emberi vágyait egy privilegizált kisebbség „önkiteljesítő" igényeinek és érdekeinek.

Vekerdi László

„Semmi sem oly közös, mint jövőnk"

Az *Új Látóhatár* Illyés Gyula hetvenedik születésnapját breviárium összeállításával köszöntötte. 123 idézetet választott Illyés értekező prózájából Borbándi Gyula, ábécébe szedett 71 címszó alatt csoportosítva „Alkudni, nem megalkudni"-tól „Világirodalmi hely és szerep"-ig. Innét származik a fenti cím, a 81-ik tételből, ezért az idézőjel.

Borbándi a breviárium elé írt bevezetésében a válogató felelősségére figyelmeztet, aztán részletezi a válogatás helyéből következő sajátosságokat: „A munka külföldön készült. A külföldön élő magyarok legfőbb gondja – életük fenntartásán és hivatásukon kívül – nyelvünk és nemzeti sajátosságaink megőrzése. A nyelv romlásának és a nemzeti tudat elhalványulásának a veszélye itt a legnagyobb. Természetesnek és logikusnak tetszik tehát, hogy e breviárium szerkesztője Illyés gondolataiból és felismeréseiből elsősorban azokat gyűjtötte egybe, amelyek véleménye szerint az idegenben magyarként való élés problémájával függnek össze."

Ma olvasva az 1972-es *Új Látóhatár Illyés-breviárium*át, meglep a frissessége: mintha napjaink honi gondjairól szólna. Mindjárt az első tétel, *„Alkudni, nem megalkudni*" címszó alatt:

1 Mást s mást jelent finoman megkülönböztető magyar nyelvünkben alkudni s megalkudni. Alkudni lehet becsületesen is: ha két ember addig latolgatja a kicserélendő portéka értékét, amíg az egyezségben az igazság olyan egyenesen nem áll, mint a mérleg-serpenyők közt a mérleg nyelve. A megalkuvásban valaki mindig feláldozza az igazságot, kényszerből vagy nemtelen érdekből; elég a megrovásra, ha csak meggyőződését áldozza fel. Ezt kerülnünk kell. Becsületes alkura kell törekednünk.

Ennek első feltétele, hogy senkit jogában ne sértsünk; szerzett jogában sem. (1941)

1972 körül sokan vádolták a szétszóródott magyarok körében Illyést „megalkuvással", talán ezért is választotta Borbándi elsőnek ezt a tisztázó idézetet. Harminc évvel később ugyanígy választhatná honi vádak ellen. Domokos Mátyás, ahol csak alkalma adódik rá, kitér ezekre a vádakra. Legutóbb az *Új Horizont* 2002. évi 4-ik számában: „Nem hallottam olyasmit, hogy Picasso egy utolsó gazember, mert megfestette a békegalambot, vagy hogy Joliot Curie rossz tudós, mert a békevilágtanácsnak volt a vezetője, és így tovább. Ezt el kell egymástól választani olyan értelemben, hogy nézzük meg, ki mire használta a lehetőségeit. (…) Emlékszem egyébként arra, hogy Kodály Zoltánról ugyanúgy mondogatták, hogy megalkuvó, mindenkire mondták vagy mondhatták, aki itt élt, aki itt maradt. Volt egy fogalom, amit azt hiszem Szabó Lőrinc vagy éppen Illyés dolgozott ki: ››… a részleges becsület őrzésével élni az életet‹‹. Mert ››ahol zsarnokság van, ott zsarnokság van‹‹. A költészet tudata tisztában volt azzal, hogy mi van itt a dolgok mélyén és Illyés hova tartozik."

Illyés példája a becsületes alku lehetőségéről az irodalmi és szellemi életen úgylehet messze túl segített élhetőbbé tenni a honi életet; meg se igen gondoltuk, mennyit köszönhetünk személy szerint, egyénenként neki. Ki mérte fel például, mennyire tette éppen Illyés becsületes alkuja lehetővé az annyit emlegetett „öncenzúra" elviselhető keretek közé szorítását? És egyebek közt nem épp a becsületes alku hiánya miatt érezzük ma változatlanul érvényesnek József Attila sorait a jogsértő kartotékok előkotrásáról? A Borbándi egybegyűjtötte idézetek az itthon ma magyarként élés gondjaival ugyanúgy összefüggenek, mint 1972-ben az idegenben. Azt, hogy egy ország milyen messzire esik Nyugat-Európától – olvassa ránk a *Hunok Párisban* Illyése – nem annyira a földrajzi koordináták szabják meg, „hanem inkább tán ez a két hosszúsági és szélességi kör: hány a jó író és – közvetve vagy közvetlenül – mennyit lehet a közpénzből lopni". Végső soron tán becsületes alku kérdése ez is. Az alap mindenképpen a másik ember jogát elismerő és elismerésére jogot formáló magatartás, amit Illyés a becsületes alku első feltételeként definiál: „senkit jogában ne sértsünk". Ez a kathár, azaz nem a szó köznapi értelmében eretnek, hanem „tiszta" öntudat az aranyfedezete Illyés kollektivista derülátásának. Ahogyan például a Breviárium „*Emelkedő nép*" címszó alatti nyolcadik tételéből sugárzik:

8 Bízom a magyar nép erejében. Bizonyos vagyok abban, hogy ez a nemzet nem romlása, hanem épülése felé halad, bármily próbák érték is; hisz nem kis mértékben épp próbái megállásával jelezte életerejét és világravalóságát. Nem tudom, mit hoz a holnap, de részletes képem van arról, amit a századnak kell hoznia. Bizonyos vagyok abban, hogy a föld népei az osztálynélküli társadalom útján haladnak. Szerves egyesülésük első állomása a teljes egyenjogúság. Egymást becsülő felek közt egyenjogúságot megteremteni másképp, mint szóértéssel, vagyis békével, képtelenség, mert hisz önmagában ellentmondás. Egy tizennégy-tizenöt milliós nyelvközösség nem megvetendő munkaterület még a világ népeinek együttesében sem. Bizonyos vagyok abban, hogy a magyar népnek ügyét szolgálva, az emberiségnek soron lévő fenti két célját szorgalmazzuk mi magyarok éppúgy, mint akiknek rokonérzését és segítségét – vállalkozásainkban s nehézségeinkben – megnyerhetjük. Bízom tehát abban, hogy van okunk szívósan és jókedvűen dolgozni halálunk pillanatáig. (1971)

A sorokból a *Tiszták* hegyi levegője árad, a vereséget sem kizáró kollektív bizakodás. Bizakodás nem a győzelemben, hanem az igaz ügy szolgálatában. Az előző tétel, a két világháború közötti kort összevetve az 1962-es jelennel, kételyektől mentes, feltétlen bizakodással szól:

7 Annak idején a magyar népet egy gyengülő, múltjához képest hanyatló, majdnem hogy elkorcsosuló népnek éreztem, olyan népnek, amelyet betegségek pusztítanak, szolgaság nyűgöz, megrázkódtatások gyöngítenek. Úgy láttam, hogy azért ez a nép kitűnő tehetségeket áraszt magából, mint a büzhödt láp, amelyből buborékok szállnak ki. Azóta megváltozott ez a pesszimista véleményem. Nem hiszem, hogy oly sok volna a tehetség, de hiszem, hogy a nép maga életerős, szívós, s ezt oly jelek mutatják, mint a magyar munkás munkaszeretete, szakértelme, a parasztság életszeretete, a középréteg érdeklődése. Életerős, felfelé menő népnek érzem ma a magyar népet. (1962)

Tíz esztendő múltán, 1972-ben idézi ezt Borbándi, egyetértéssel. Nem zavarta válogatásában, hogy mi mindent hordott össze a „disszidensekről" és személy szerint róla a korabeli hivatalos magyar sajtó. Még „dokumentumot" is közöltek állítólagos „nyilas érintettségéről". De Borbándi Illyés hű tanítványa volt: tudta, hogy a becsületes alku alapfeltétele a túllátni tudás a személyes sérelmeken.

Nem igen szokás emlegetni Illyésnek ezt a tulajdonságát, pedig számos példáját mutatja életműve. Barátságainak kríziseiben – József Attilával, Kassákkal, Németh Lászlóval, Déry Tiborral, Fülep Lajossal – általában ő volt a sértettebb fél, és mindig ő, aki a békülés érdekében először lépett; Fülep esetében nem létező „vétkének" vállalásáig, a nagybeteg József Attila megnyugtatása végett pedig egészen a lemondásig a mindkettőjüktől rajongásig szeretett nőről, utóbbi hozzájárulásával persze. Domokos Mátyás filológiai kutatásai és feltáró interjúi, Valachi Anna József Attila monográfiája, a *Naplójegyzetek* vonatkozó feljegyzései dokumentálták Illyés nagylelkűségét; de tán regényeiből sejthető legszebben barátságainak és ismeretségeinek bonyolult és végtelenül finom emberi – „posztmodernül" szólva – „kontextusa": nem egyszerűen közösségi, hanem közérdekű jelentősége.

Illyés ismételten, olykor kedves iróniával hivatkozik „bandázó" hajlandóságára, egészen pusztai felnövekedéséig és neveltetéséig vezetve vissza ezt a közösségi vonzalmat? felelősséget? fegyelmet? (remélt) biztonságot? Élete vége felé a *Beatrice apródjai*ban lényegretörő tömörséggel fogalmaz: „engedelmeskedni egy embernek – azt nem. De egy banda közös céljának – azt bármikor kéjjel. "

Lágyabban közelíti meg azonban ugyanezt egy korábbi, „Nyugatibb" emlékezés: „Az orléans-i rakparton ültük végig a part magas kőpárkányát – olvasható a *Hunok Párisban* elején –, végre teljes számban. Valóban egy kicsit sokan voltunk. Lógó lábunk alatt, lent a kőfal aljában, a még sekély víz kiütköző tégláin horgászok guggoltak és álltak, s tartották horogvesszőiket olyan órákra vállalt mozdulatlansággal, mintha előttük a Sárga folyam s nem a Szajna csillogott volna, ugyancsak időtlen mozdulatlansággal. Szívembe béke költözött, a lakást illetően is: állandóbbnak éreztem az eddiginél, majdnem véglegesnek. A szigetből, mint egy jó összemarok ternyérből, biztatás áradt felém, valami olyasféle, hogy közöm van hozzá, valami hazai nyugalom."

Az ifjú Illyés Párizsban, az ifjút évtizedek múltán vállaló idehaza, és a megifjult Németh László Hódmezővásárhelyen ugyanazon „közöm van hozzá"-val néz körül a maga éppen aktuális Szigetén: a Szajna partján, a *Magyar Csillag*on, a körtöltésen az óraadók királyságában. Innen, ebből a többiekhez húzó „közöm van hozzá"-ból lehet tán leginkább megközelíteni a Vízügyi Hivatal–metafora kategorikus imperativuszát, az irodalom kötelességszerű feladatvállalását olyan országokban és helyzetekben, ahol a „közöm van hozzá"-t konokul politikai és gazdasági feltételekhez, politikai és gazdasági lojalitásokhoz kötik. Nem csak a vezetők. Az *Illyés-breviárium* 114-ik tétele szerint:

Minden időkben a szolga szüli a tirannust. Vagyis az abszolút monarchiának a feltétele az abszolút szolga.

Minden uralkodó, minden vezér, minden „vezető szerepre" törekvő párt abszolút szolgákká és kliensekké igyekszik formálni az alattvalókat és a választókat; de szerencsére még a diktátoroknak is többnyire csak az abszolút szolgaságig sikerül eljutniuk.

Szolgaság és szolga, akárcsak szegénység és szegény pedig merőben különböző két kategória. A *Puszták népé*nek legmeghatóbb, illetve legvérlázítóbb oldalaihoz tartoznak azok, ahol a szolgaságba kényszerített szegények megőrzött emberségét, illetve embertelen megaláztatását festi az író. A könyv a maga korában valószínűleg épp a kettő szembesítésével és rímeltetésével érte el kivételes hatását, s vált meghatározóvá írója pályáján és a magyar demokrácia történetében. Ahogyan például a keserves mindennapi robot kínjai ellenére szinte valamiféle *Családi kör*-szerű idillben feloldódó 7. fejezetet követi az „Arculcsapásban a pusztai 30-35 éves koráig részesül" mondattal kezdődő nyolcadik, tárgyilagosan és szakszerűen sorolva az agrár-kizsákmányolás elképesztő adatait, hogy aztán a következő fejezet bemutassa a „mi közöm hozzá" felsőbbrendűségével grasszáló zsarnokság-eldurvította cselédek érthetetlen esetenkénti kegyetlenségeit. Az az ember érzése, hogy az *Egy mondat a zsarnokságról* forrásvidékén jár, éppenséggel a Vízügyi Hivatal–metafora értelmében. Hosszabban kell itt idézni Domokos Mátyás „››A költő és a Vízügyi Hivatal‹‹ metaforájának negyedszázados jubileumán" megjelent tanulmányból:

„Az írói illetékességet minden eszközzel kordába szorítani igyekvő hatalom propagandája a szakembereket azzal próbálta megdolgozni, egyébként nem sikertelenül, hogy az író olyasmibe üti bele a tollát, ami a modern társadalmi munkamegosztás következtében az alkalmazott tudományok embereinek a dolga. De mélyen hallgatott arról, hogy amikor az irodalom olyan kérdésekkel gyötri magát, hogy ››hol a vízügyi hivatal? az egészségügyi miniszter? a földművelésügyi?‹‹ – nem bársonyszékekre tör, hanem a társadalommal szembeni s olykor a nemzet létérdekeit sértő-sebző kötelességszegésekre figyelmeztet, amelyekről a politika nem akar, mert nem tud elszámolni (egy olyan országban, amelynek hivatalos politikusai, országgyűlési képviselői gyakorlatukká tették, hogy társadalmi, politikai és jogi felelősségvállalás alól tájékozatlanságukra, hozzá nem értésükre és szakmai illetéktelenségükre való nyilvános hivatkozással térjenek ki – azokban a kérdésekben, amelyekről egyébként hatályos döntéseket hoznak, illetve szavaznak meg). „Mintha ez a skizofrén magatartás utólagos illusztrációja volna a következő, 1940-es évekbeli illyési naplójegyzetnek: Ez politika, ehhez te nem értesz –, mondja a politikus jóakaratú lenézéssel és utánozhatatlan önteltséggel, nekem, az írónak. Arra olyan büszke, hogy ő képes és hajlandó minden aljasságra?" (*Naplójegyzetek*, 1943.)

A Vízügyi Hivatal-metafora megvilágításában a „semmi közöd hozzá", a „mi közöm hozzá" és a „csak nekem van közöm hozzá" ravasz kombinálásából épül fel a közöny, a felsőbbrendűség, a kirekesztés, a kiközösítés, a kisajátítás politikája. A zsarnokság politikája. A negyvenes-ötvenes évek fordulóján felszakadó híres hosszú mondat egy egész elnyomott népért szólt, ezért is sikerülhetett később a hatalomnak oly könnyen 56-osra átdatálni. Ugyanazt fogalmazta meg, mint a *Válasz* indulása idején a *Puszták népe* a zsellérek, cselédek, az egész szegényparasztság nevében, de tágabb és absztrakt értelemben minden kirekesztett érdekében. Hogy aztán hosszú, nehéz évek múltán, egy elfridzsideresedő és kétértelmű zsarnokság delelőjén megjelenjen, megjelenhessen a mondat a *Tiszták* egyszerre konkrét és absztrakt, vagy mondjuk inkább a dráma történésének korához illőbben: „*nominalia*" és „*universalia"* frontálódó metaforarendszerében; újabb évek teltével pedig újrafogalmazódjék a *Beatrice apródjai*nak megbékélni látszó ám valójában mindent újrakérdező emlékezésfolyamában; egy megfáradt (vagy csak elaggott?) zsarnokság végnapjainak kezdetekor. Megint Domokos Mátyást kell idézni:

„Illyés életművében minden bonyolultabb, mint amilyennek első pillanatában látszik. (…) Illyés Gyula szépprózája – amint ezt az egyes szám első személyű elbeszélő forma is jelzi – önéletrajzi fogantatású. Regényeinek, vagy ha tetszik: emlékiratainak elsőrendű közölnivalója mégsem csak a személyes élet. Az anyag, a közeg ugyanis – amelyben ennek az életnek utat, medret vájó erőfeszítéseit festői láttató erővel ábrázolja, s amelynek eseményeit költői képzelettel rekonstruálja, s gondolkodói intuícióval értelmezi – mindig a XX. század első felének tektonikus rengésektől terhes magyar társadalma és közép-kelet-európai történelme. A magánélet lázai korizgalmakat hordoznak: ezért *köz*érdekű az illyési epika."

Domokos Mályásnál is sok minden bonyolultabb, mint amilyennek az első pillanatban látszik. Domokos Mátyás Illyés gondolatait mindig az éppen aktuális mával szembesítve sejtetni engedi, hogy a költő szeizmográfja a hetvenes évek végén szinte már az akkor még az idők mélyében nyugvó tektonikus rezgéseket érzékelte, amelyek majd egy évtized múlva kezdték felforgatni a közép-kelet-európai világ történelmi – vagy csupán politikai? – tektonikáját. A *Beatrice* szívós és szakszerű történelemábrázolása ennek az eredetét kutatja. Ezért *köz*érdekű ma is. Ahogyan például szembeállítja az akkori baloldal és jobboldal világszemléletét és magatartását, kiengesztelhetetlen szembenállását az ellenforradalmi rezsim elején: „Ellenségem ellensége szükségszerűen a

barátom: ez a szemlélőpont is okozhat legalább átmeneti farkasvakságot. De nem árt tán – a pör oly óriási arányú lévén – fölidézni más hagyományos magyarázatot sem. A gyűlölet és megvetés mérlegjátékát… Tábor és ellentábor az egész néppel azonosította magát, s mivel politikájuk teljesen a mához volt kötve, háttal fordultak az ország jövője felé." Ez a hátat fordító farkasvakság határozta meg aztán az ország jövőjét. „Az emberi és nemzeti szabadságjogok védelme, amely világszerte a haladás élcsapatának (avant-garde értelemben használva a szót) hagyománya volt, elvakult maradiaknak adott eszmei fegyvert. A magyar klasszikus költészet bibliája, de még a jakobinus Petőfi és jauresista Ady könyve a húszas évek ifjúságának szeme előtt tépetett ketté; elég különös felosztásra. Az egyik fél csak a nemzeti szenvedélyt harsogta belőlük világgá, a másik csak a szociálist. Mindkettő alibiként. Miközben a némaságra kárhoztatott nép századok óta nem látott kiszolgáltatottsággal szenvedte a most egybekapcsolódott kettős kínt, a nemzetit és a társadalmit."

Az összekapcsolt kínokat növeli elviselhetetlenségig az a társadalmi berendezkedés, amely megfeledkezik vagy lemond a szabadságjogok egyik vagy másik oldaláról. Illyés életében, meglehet, azért bonyolultabb minden, mint amilyennek első pillanatra látszik, mert a kor, amelyben élnie és alkotnia adatott, krónikus farkasvakságában sokszor még csak észre se veszi a szabadságjogok szétszakítását. Meg kell hát próbálni rádöbbenteni vakságára. Azokat legalább, akik még hajlandók látni. A feladat nagysága miatt célszerű mindig az éppen fenyegetettebb oldalra helyezni a hangsúlyt, ide csoportosítani az elérhető szellemi erőket.

A *Puszták népe* írásakor a nemzet alá nyomottak nemzetbe emelése volt a legsürgetőbb. A *Magyar Csillag* idején az urbánus – népi szenvedélyekkel megosztott szellemi élet javát kellett közös szekértábor védelmébe gyűjteni, a fenyegető jövő elől. A második *Válasz* idején egy újabb „bal" – „jobb" kettéosztás alibijéval egyformán üldözött urbánusoknak-népieknek kellett publikációs lehetőséget teremteni, amíg lehetett. Illyés rendíthetetlenül kitartott egyéni és közösségi szabadságjogok szentsége és megbonthatatlan egysége mellett, magas pártpozíciókba emelkedett régi barátai ellenében is. Utóvédharcok; aztán az *Egy mondat a zsarnokságról.*

A kubai rakétaválság múltával beállott enyhülésben bukkantak felszínre s váltak helyi körülményektől függően egyre súlyosabbá a szomszéd országokban élő magyarok emberi és nemzeti megaláztatásai, kínjai, szenvedései. Illyés nem lett volna az, aki, ha nem próbál segíteni. Fel kellett rázni a honi közvéleményt újból, akár a *Puszták népe* idején. Fel kellett hívni a figyelmet a nemzetiségi elnyomás tényeire és veszélyeire, az egész 15 milliós magyarságra kiható veszélyeire. Méghozzá a lehető legszélesebb körben. Ehhez azonban meg kellett nyerni a hatalom legalább hallgatólagos jóváhagyását. A *Naplójegyzetek* tanúsítják, mennyi fáradozásba, érvelésbe, baráti vacsorába került, míg alku született az ügyben, Illyés részéről föltétlenül becsületes; a *Naplójegyzetek*ből megítélhetően az ügyben érdekelt néhány vezető politikus–irodalompolitikus részéről is többé-kevésbé az; rájuk sem maradhatott hatástalan Illyés kathár tisztasága. Az alku nehézségét mindenesetre mutatja az 1978-ban kinyomtatott *Szellem és erőszak* megjelenésének évtizedes késleltetése, s a nemzetiségi jogok minden előbbinél durvább meggyalázása a nyolcvanas évek előrehaladtával. Az itthoni politikai és társadalmi válasz gyöngeségén és zavartságán pedig jól lemérhető Illyés hiánya.

A „létező szocializmus" „építésének" előrehaladtával a közép-kelet-európai térségben nemhogy el nem csituló, hanem még inkább elmérgesedő nemzetiségi igazságtalanságok láttán Illyés újragondolta a nemzet fogalmát és feladatait. Nem adott fel semmit ifjúságának elveiből. Domokos Mátyás joggal idézi Illyés saját meggyőződéseként, amit Petőfiről mondott: „››hitt eszméi holnapjában. Ezek az eszmék pedig az elnyomott társadalmi rétegnek éppúgy szabadságot ígértek, akár az elnyomott nemzetnek. És ez Petőfi kettős forradalmárságának indítóoka. Világszabadság! kiáltotta el, magyarul elsőként a szót ő, a legnemzetibb költő. S ebben nincs ellentmondás, sőt: ami látszólag szemben áll, az voltaképpen szervesen kiegészíti egymást.‹‹ "

De Illyés nem a „XX. század Petőfije", néki kora kegyetlen valóságára kell reagálnia. Sokfélék a tapasztalatok, bonyolultak a válaszok; legjobb lenne egy új születésnapi breviáriumot nyitni belőlük a nemzet kétarcúságáról, ilyesféleképpen:

1 Hosszú volna (…) elsorolni, hogy mitől fult kudarcba újra és újra Európa annyiszor megajánlott egységesítése. Hogy mi robbantotta szét a meglévő kereteket is. Az okok különböző burka alatt, nem lehet elégszer ismételni, elsődlegesen mindig gazdasági érdekek rejlettek. E fedőburok legtöbbet emlegetett neve pedig kétszáz évre visszamenőleg a kezdetben oly szép hangzású *nemzet*. Ma nincs domináló adottság, amely veszélyesebben csengene – ne annyi katasztrófát idézne az emlékezetbe –, mint a Forradalom igézetes szülötte, a Nation. De – változatlanul – nincs csábítóbb se. Tehát jóra, rosszra egyként fölhasználható.

2 Az a jó nemzet, amelyben jól érzem magam. Ahol szívesen adok és fogadok el parolát. Ahol minden honfitársamat velem egyenrangúnak ismerem el.

3 A bentlétnek ez a megingathatatlan egyenjogúsága arra természetesen nem ad jogot senkinek, hogy a közösség érdekeit sértse, mert ezzel ő is jogot sértene.

4 Mert hol vagyunk már az egykori szép szólamú nemzeti gravamenektől! A nemzeti – faji, vallási, anyanyelvi – sérelem ma fokozottan brutális, eleven bőrt súroló egyéni sérelem, az osztályharc legzordabb vastörvényei szerint: legkegyetlenebbül a társadalom legalsóbb rétegeit sújtja, a legvédtelenebbeket!

5 Az elhájasodás ártalmaira senkit nem lehet idejekorán figyelmeztetni, hirdetik az orvosok. Kivéve persze az éhezőt.

6 Nem lehet ismételni eléggé, mennyi a veszély abban, hogy a XX. század nem várt történelmi jelensége, a vallási, faji, anyanyelvi türelmetlenség mire vezethet. Hogy mennyire sürgető annak kérdéseit megoldani. Azaz először is tisztázni, épp a vallási, faji, anyanyelvi keretekben. Avégből, hogy a különböző csoportok közszellemének félelmes ereje – a maga külön helyén éppúgy, mint együttesen – ne a rosszat szolgálja, hanem a jót.

Ránk férne nagyon egy Borbándiéhoz hasonló breviárium Illyés nemzeti, nemzetiségi, kisebbségi kérdésekkel foglalkozó írásaiból. Elkezdeni tán könnyű lenne, befejezni azonban lehetetlen…A *Szellem és erőszak*ból magából kitelne a harminc évvel ezelőttihez fogható terjedelmű válogatás. A hetvenes években meglódult *Naplójegyzetek* aforizmáktól tanulmányokig és novellákig terjedő írásainak legalább fele ide vagy ide is tartozó témákat tárgyal. A *Beatrice...* is bőven kínál égetően aktuális passzusokat, a *Beatrice* folytatásaként elgondolt *A Szentlélek karavánja* pedig ez elkészült részekből, töredékekből valamint a Domokos Mátyással 1979-ben folytatott beszélgetésből láthatóan ennek a bonyolult kérdéskörnek (vagy inkább „krétakörnek"?) eszmetörténeti gyökereit volt hivatva átvilágítani – Ady elektronjaival gerjesztett – Röntgensugaraival az emlékezésnek.

„Élt itt nálunk is egy hősi, hatalmas vállalkozású, nemesen ártatlan nemzedék, amely sírba viszi a tapasztalatát, ha ezt nem tudjuk kellően kifejezni. Voltak erre már kísérletek; sok jó részlettel, Lengyelé, Sinkóé. Engem egészükben nem elégítettek ki. Erre volna hát buzgalmam, és ha még erőmből futja az életben, ez volna az én ››korszerű‹‹ regényem második része. A történelmi tragédia után a

nemzedék szellemi tragédiája a hiedelmek és hitek között…

D.M.: Ebbe a hiedelemszövevénybe, ››igemálhákba‹‹, amivel nemzedéked jellemzed, 1919 utáni tudatállapotát és lélekállapotát, éppen a reményeibe nyilván bele volt csomagolva egy hatalmas igazságszövevény is. Az igazság, ha a történelemben nem valósul meg, illúziónak minősül, de a szívekben ott marad az igazsága."

Illyés kétkerekű római szekér metarofájával válaszol: „Két kereke van a közösség haladásának is. Az egyik ma (fogyatékosan) a politikának nevezett közélet; a másik a szellemi élet. Akármelyik kihagy, baj származik belőle. A szellemi élet a XX. század közepe óta nem tud belátni a politika szövevényébe…" Ami nagyobb veszedelmeket rejthet a mindent megoldó Világforradalom illúziónak bizonyult hiedelemszövevényénél is. Vissza kell lapozni D. M. *Adóságlevél*ében az 1975-ös *Kőasztalnál*-interjúig: „Világszerte, ahol háborús tűzfészkek gerjedeznek, mélyükön a nacionalizmus megoldatlan problémái gyulladoznak, a vallás, faji és anyanyelvi megkülönböztetésbe burkolt osztályelnyomás alapján. Ismételjük meg: diszkriminálló, azaz kedvezőtlenül megkülönböztető, visszanyomó szándékkal ritkán zsákmányolták ki úgy, mint ma, világszerte – magukat magasabb rendűnek érző hatalmak – a más, szerintük alacsonyabb rendbe osztható színes bőrű idegent, az idegen anyanyelvűeket vagy idegen istenhívőt."

A *Kőasztalnál*–interjú életrajzi jellegű, akárcsak *A Szentlélek karavánja* vagy a *Beatrice.* Az idézett passzust is életrajzi hivatkozás vezeti be: „Akik ma nacionalizmust mondanak rám – még a jóhiszeműek is –, valami olyasmit akarnak kifejezni, hogy maradi, korszerűtlen, eltévelyedett, veszélyes területre ment. Nem árt kimosdatni ezt a szót mai, modern mosószerrel, szapulóba tenni, akár megöblögetni. Nyelvünkben a nacionalista szónak ugyanis ma éppúgy, mint bármikor, elnyomó osztálytartalma is van, sőt jobban, mint valaha. Ezt érzékelem, mióta eszmélni tudok eszmékre is, kora diákkorom óta. Azóta századunk legsúlyosabb, legizzóbb társadalmi bajaként tartom rajta a szemem."

Azóta a jugoszláv tragédia még ma is beláthatatlan következményeivel csakúgy, mint az osztálytartalommal ugyancsak bőven telített nacionálterrorizmus bőségesen igazolhatta Illyés ítéletét. Erről hát teljes a hallgatás, viszont *A Szentlélek karavánjá*nak illúziószövevényét igencsak igyekszik beverni sárral – legalább az egyik kerekére mindig hibás – „római szekér". Beleértve a besározásba Illyés történelem-firtató regényeinek és tanulmányainak tanulságát:

7 magyar nép 20. századi sorsának kilenc hónap szabott irányt: 1918 novemberétől 1919 augusztusáig.
Ismétlem: személyes véleményem szerint.

Ez is lehetne egy tétel a nemzetfilozófiai breviáriumban, a *Hajszálgyökerek*ből vett számos más idézett együtt. És külön tétel-csokrot (és alapos elemzést) érdemelne Illyés és Lukács György ebből az időből és ebből a hiedelemszövevényből származó kapcsolata, amely – és tán nem csak Illyés részéről – nyugodtan tekinthető barátságnak. Itt azonban már legfeljebb egyetlen idézetre futja;

„A múlt század humanizmusa ellustította az agyunkat. Annyit ismételgettük már szólamként az egykori követelményeket, hogy az igazságot nem lehet elfojtani, mert az eszme győz, s így végül is minden igaz ügy diadalmaskodik, hogy nem készültünk föl eléggé a védelmükre. Az albigensek tragédiája azt példázza, hogy az igazságot el lehet folytani, hogy az eszme nem győz a puszta létezésénél fogva, hogy utolsó szálig ki lehet írtani az igaz ügyért küzdő népeket, országokat; hogy egünkre az Értelem nem megy föl oly magaerejűen, mint a Nap, hanem csak a többség buzgalma árán, s még akkor is pillanatonként tartani kell teljes erővel, teljes éberséggel.

Ennek példázására készült az én tragédiám is."

A késői Illyés Okcitán – azaz az észak-francia csupaész *clarté*-hez képest eretnek – világlátásának fényében a „tragédiám" tán nem kizárólag a *Tisztákra* vonatkozik…

Lőrinczy Huba

„Illyés az egyetlen, akivel beszélhetnék…"

Márai Sándor Illyés-képe avagy: Egy elfogultság története

A címül választott s 1946-ból származó naplóbejegyzés a párbeszéd s vele minden bizonnyal egy szorosabb szellemi kapcsolat – netán barátság – megteremtésének igényéről tanúskodik. Jelzi, hogy Márai Sándor megítélése szerint számára kizárólag Illyés Gyula volna, lehetne az igazi, az egyedül méltó partner, ám a feltételes módú igealakkal jelzi azt is: kettejük dialógusa vágyálom csupán, nem válhat valósággá. Nem válhat, mert – s ez már az idézet szövegkörnyezetéből derül ki – több választja el őket egymástól, mint amennyi öszeköti. Illyés vonzó, de még inkább visszariasztó jelenség Márai szemében, olyan ember, kinek nagy számú és vitathatatlan erényeiért sem lehet eltűrni és megbocsájtani bizonyos gyarlóságait. Érdemes egészében citálnunk a naplórészletet, már csak azért is, mert oly különleges „kevercse" elismerésnek és viszolygásnak, aminővel a diáriumban másutt nemigen találkozhatni:

„X. azt kérdi, van-e író, akivel beszélgetni szoktam? A kérdés megdöbbent. Nem, nincsen ilyen író. Illyés az egyetlen, akivel beszélhetnék, aki mindent tud, amit írásról és egy írónak az élethez való viszonyáról tudni kell: tud írni, teljes erővel és öntudattal, művelt, értesült, a szó nemes értelmében, mint egy vadállat és magándetektív egyszerre, huncut, van humora… vele tudnék beszélni. Ő az egyetlen élő író, a szó másik értelmében… De sunyi, paraszt, mindegyre hős szeretne lenni, s aztán megijed és elbújik a betegségbe, vagy a felesége szoknyája mögé. Nem beszélhetek vele, a szakadás túlságos nagy. S a többiek? Nincsen már író. Néhány év előtt még élt Kosztolányi, Babits, Karinthy, Móricz. Az ember tudta, ha nagy baj van, csak ki kell nyújtani kezét, s megragadhat egy kezet. Nincs kortársam többé. Ez fájdalmas, félelmes. Egyedül vagyok, nincs kortársam: vannak tehetséges és művelt tollforgatók, de nincs kortársam, akihez szólhatnék".1

Ez a vallomás – túl azon, hogy hírt ad szerzőjének hiperbolizált magánytudatáról is – több mindent elárul. Kitetszik belőle, hogy Márai fenntartás nélkül méltányolja Illyés alkotói talentumát – s e meggyőződése a *prózaíróval kapcsolatban* később is, mindvégig fönnmarad. Nagy nyomatékkal kell hangsúlyozni ezt, mert más „népiekről", példának okáért Kodolányiról, Tamásiról, Veres Péterről a diárium és az 1972-es emlékirat szinte kizárólag szánakozó lekicsinyléssel, a „dilettáns"-nak bélyegzett Németh Lászlóról pedig csakis vad, megsemmisítő gúnnyal nyilatkozik.2 S nem csupán Illyés (el)vitathatatlan tehetsége és műveltsége tette volna kívánatossá Márai számára a közeledést, hanem az írótárs egynémely emberi adottságai, így huncutsága, humora is, hogy más, úgyszintén emberi tulajdonságai annál taszítóbban hassanak, kizárván a dialógusnak még a lehetőségét is. „…sunyi, paraszt" (e szó itt minden bizonnyal a mentalitást, a modort jelöli), szájhős – hangzik a *Napló* ítélete, előkészítvén a konzekvenciát: „Nem beszélhetek vele…" (Mivel e dolgozat most és a továbbiakban sem az „igazságosztást", annál inkább Márai Illyés-képének hív rekonstruálását tekinti feladatának, nem latoljuk: jogos-e, s ha igen, mily mértékben eme kemény verdikt. Mindössze azt említjük, hogy nem Márai volt az egyetlen, ki a *Puszták népé*nek szerzőjéről ily lesújtóan vélekedett.3) S ámbár a „sunyi, paraszt", szájhős minősítés épp elegendő magyarázatnak tetszik a jóvátehetetlen elidegenedésre, meghasonlásra, aligha csak ez húzódik meg „…a szakadás túlságos nagy" kitétel hátterében. Egy mély gyökerű, de hosszú időn át lappangó ellentét tör itt a felszínre, oly antagonizmus, amely merőben más természetű, mint aminő korábban József Attila és Illyés között feszült. Máraiból nem a magát jogtalanul mellőzöttnek érző ember indulata szól, végtére is a negyvenes évek derekáig legalább annyira sikeres és népszerű (ha ugyan nem sikeresebb és népszerűbb) írónak számított, mint Illyés, egyikük személye és műve sem borította árnyékba a másikét, kettejük vezető műfaja is eltért, szerelmi riválisai pedig kiváltképp nem voltak egymásnak. Nem író és író, férfi és férfi közt támadt „túlságos nagy" „szakadás", hanem alkat és alkat, magatartás és magatartás, eszmerendszer és eszmerendszer között. Márait – a dokumentumok tanúsága szerint – elvi, világszemléleti okok fordították szembe Illyéssel, olyas dolgok, amelyek erősen elütő származásukból, neveltetésükből, viselkedésükből (stb.) *is* következtek. A kassai polgárivadék képtelen volt megférni a rácegresi pusztafival, az urbánus a népivel, az eredendően magányos az eredendően társasági lénnyel, a politizálást elhárító a politizálóval, a kompromisszumok megvetője a kompromisszumkeresővel, az individuumelvű a közösségelvűvel. Kimondhatjuk bízvást: nem valamely kicsinyes nézeteltérés, félreértés, sértődés, de nem is féltékenykedés, vetekedés vert éket Márai és Illyés közé – felfogásuk, értékviláguk különbözött, túlságosan. S kimondhatjuk azt is: a legkevésbé sem véletlen, hogy a sokáig látens ellentét épp 1945 után tudatosult Máraiban. Kettejük sorsa, útja akkor kanyarodott el végletesen és végzetesen egymástól. Kire az önkéntes emigráció keserűsége, kire a nemzeti költő, az élő klasszikus nehéz szerepe várt.

Ez a fejlemény, a teljes szakítás és szembefordulás persze nem volt előzménytelen. Súrlódások, összekoccanások korábban is akadtak Márai és Illyés között, s ismerve alkatuk, felfogásuk megannyi eltérését, az ellenkezője volna a meglepő. Vagy másfél évtizeden át mindenesetre sokkal inkább látszottak ők ketten szövetségesnek, mintsem ellenfélnek: a parázs hosszú ideig csak pislákolt, hogy aztán annál nagyobb s tartósabb lobbot vessen. Mikor ismerkedtek meg egymással, nem tudhatni. Akár a húszas évek közepe táján Párizsban is találkozhattak volna már, hiszen Illyés 1922 és 1926 között, Márai meg 1923 nyárutójától 1929-ig volt lakója a „Szép ámulások szent városá"-nak – bizonyos azonban, hogy erre nem került sor, máskülönben aligha hagyták volna említetlen. Jóllehet mindkettejüknek törzshelyei közé tartozott a Dôme kávéház,4 ott is elkerülték egymást, s nem csupán másutt, a metropolisz távoli pontjain szálltak, hanem egészen más körökben is forogtak és tevékenykedtek, nemigen lehettek közös ismerőseik. Valószínűleg Márai hazatértét követően (tán a húszas-harmincas esztendők fordulóján?) kötöttek ismeretséget, kapcsolatuk tényét legelsőül viszont csak egy 1935. február 8-án kelt Illyés-följegyzés rögzíti: „Este vacsora Lőrincéknél. A kis Lóci. Márai, Márainé. Rokonszenves Márai fölfogása a megélhetésről és az irodalomról. Jöjjenek hozzánk lakni." (?)5 A viszony egyelőre melegnek és szorosnak tetszik, mert a diárium hamarosan (március 27-én, szerdán) újabb találkozásról tudósít, s még valamiféle – alighanem koholt – rokoni kapcsolatot is emleget: „Délivasút Kávéházban Márai, Zilahy, Lőrinc, én. Mit kell csinálni, ha megint hívnak bennünket? Márai fogadja el a B. H.-t. Mit hozhat a jövő? Vagy reform, vagy hitlerizmus, mert olyan mag van az irányzatban. Szavunk van, tehát hallatni kell a reformok mellett. (…) Elmenet az derül ki, hogy Márai és Zilahy atyafiságban vannak; aztán az, hogy én is atyafiságban vagyok Máraival; s mivel én Németh Lászlóval is abban vagyok, *az egész banda egy család.* – Vacsora Máraival; iszik, s rögtön megváltozik. Halálfélelem, háború, németek. Találkozás."6 – A következő évtized során Márai ugyan ritka vendég Illyés *Napló*jában, de neve, személye, ténykedése legtöbbnyire becsülő, rokonszenvező hangsúlyokkal tűnik elénk7 – igaz, olykor kritikusabb, elmarasztalóbb megjegyzések is illetik.8 A szövetség (?), barátság (?) – mindkét szó túlzás! – fénykora 1938 és 1943 közé esik. Az előbbi évben – Kozma Andor verscímével mondva – *Kölcsönös babér*t nyújtanak át egymásnak, elismerő minősítésekben nem fukar

bírálatot írván a másik egy könyvéről. Illyés *A négy évszak*ról beszél magasztalóan9 („…igen sok darabja […] tökéletes prózavers. Baudelaire és Rimbaud ilyenfajta művei közt volna a helye, ha lett volna magyar Baudelaire és Rimbaud" – illetőleg: „Márai a rengeteg tárgyi és eszmei elem […] birtokában ugrásszerűen kapcsol, kihagyással, vagyis – újabb költői merészség – olvasóját intelligensnek tartja, elvárja, hogy az egyén foglalkoztassa szellemét. Így tömörsége is költői lesz" etc.), Márai meg a *Magyarok* két kötetét szemlézi lelkesülten10 („Napok óta növekvő izgalommal és örömmel olvasok egy könyvet: Illyés Gyulának, a költőnek naplójegyzeteit […]. Elragadtatásom nemcsak irodalmi: […] az irodalmi örömet fokozza bennem pillanatokra a felfedező lelkendezése: Eötvös, Kölcsey, Széchenyi után végre megint egy magyar író, aki *látja* a magyarokat, […] a felfedező tárgyilagosságával. Az ilyen írás a legritkább. […] Ez a könyv egyfajta késői, kétségbeesett honfoglalás" stb.). Arra azért érdemes fölfigyelnünk, mily diszkréten határolódik el Márai Illyés (és a népi írók) bálványától, Petőfitől („Petőfi nem látta a magyarságot, ››csak‹‹ élte; szemlélete nem volt számára, csak lelkesedése, kritikája…" etc.), érdemes rá fölfigyelnünk, mert az itt elhangzó gyöngéd kritikának lesz még sokkalta ingerültebb s megvetőbb folytatása. – Az 1941 októberében induló, Illyés szerkesztette *Magyar Csillag* Márait is a támogatói közt tudhatta. Jelzi ezt egy naplóbejegyzés – „A ››Magyar Csillag‹‹ (…) az egyetlen folyóirat (…), mely irodalmi igénnyel szól ma az olvasóhoz (…)11" –, még inkább a lapban közzétett *Együttes vallomás* című nyilatkozat. „Egyedül a szellem méltóságát, a gondolkodás, a beszéd és az írás színvonalát szeretnők fegyelmezetten s oly sok veszély között megőrizni" – kezdődik az 1943-ban megjelent, emelkedett szavú kiáltvány, aláírói pedig: Illés Endre, Illyés Gyula, Kodolányi János, Márai Sándor, Tamási Áron, Veres Péter, Zilahy Lajos.12 Ritka és föltétlen egyetértést tanúsító gesztus ez Márai részéről, hiszen tiltakozásokhoz, felhívásokhoz, proklamációkhoz – elvi megfontolásokból – nemigen szokott csatlakozni. Ez az utolsó pillanat, amidőn Márai még nyíltan közösséget vállal Illyéssel és „táborával", eztán a mind gyorsabb ütemű távolodás következik. Az elhidegülésben, szembefordulásban szerep jutott talán annak is, hogy a folyóirat 1944-es évfolyama közölte Örley István minden kíméletet nélkülöző kritikáját a *Király*ról.13 A megbántódott, sérelmét diáriumának némi „légiesítéssel" kétszer is elpanaszló Márai14 gyaníthatóan a lapszerkesztő Illyésre is neheztelt e bírálatért. Ismételjük: az elidegenedésben szerep jutott tán Örley gyilkos írásának is, ámde aligha főszerep. Az elfojtott, féken tartott ellenérzés – nincs kétség – e kritika hiányában is átszakította volna a gátat.

Márai csupán 1943-tól vezetett naplót, így Illyésről alkotott képe ez évtől kezd kirajzolódni előttünk. A népi írók mozgalmát és ideológiáját, a falukutatást (s ekként a *Puszták népé*nek szerzőjét is!) csípősen kritizáló megjegyzései persze már jóval előbb akadtak. Érjük be egyetlen példával! Egy 1940. március 17-én napvilágot látott – s formálisan Lovik Károly emlékének szentelt – Márai-cikk az alábbi okfejtést tartalmazza: „…az írók most elsőrendű kötelességüknek érzik felkutatni a falut, felfedezni gondjait, s megkövetelik írótársaiktól és az irodalomtól, hogy ebben az irányban írjanak és hassanak. A mozgalom jogos és hasznos; komolyan mondom ezt, igaz meggyőződéssel. Csak vigyázzunk a szerepekre és válogassuk meg a tennivalókat. Mert *az irodalomnak nemcsak az a feladata, hogy megvilágítsa a nép helyzetét, hanem az is, hogy megvilágítsa a világ sokszínű fonákságát, irodalom maradjon.* Az író tehát kétféleképpen szolgálhatja a népet; úgy, hogy leszáll hozzá, és reávilágít lámpásával a tényekre, s ugyanakkor olyan irodalmat és kultúrát teremt, melyhez a népnek nemcsak módja lesz felemelkedni, hanem érdemes is lesz felemelkedni hozzá. (…) *Nemcsak az író dolga, hogy egy napon felkutassa a falut, vagy a külvárost, vagy a kispolgár életét, hanem a falu és a külváros dolga is, hogy egy napon felkutassa az irodalmat.* Nem arról van szó, hogy én holnaptól népies regényeket írjak, ha ehhez éppen nincsen kedvem – s egyáltalán nem lennék őszinte, ha ezt tenném –, hanem arról, hogy olyan társadalmi helyzetet teremtsenek azok, akiknek ez a dolguk, mely magasra emeli a nép általános műveltségét, *s fogékonnyá teszi a falut a város igazi és sűrített kultúrája iránt is.* Nem arról van szó, hogy az irodalom életigényeivel leszálljon a néphez, hanem arról, hogy a szellemi emberek egy csoportja – készséggel elismerem és vallom is, hogy túl minden divaton, hősies csoport! – felkutatva a falut, olyan társadalmi mozgalmat indítson el, melynek végső eredménye, hogy a falu népe az egyetemes kultúra szintjére emelkedik. Tehát mindenki végezze a maga dolgát: a falukutató is, az irodalom is. (…) Ha az irodalom árán kutatják fel a falut, nem adnak a falunak semmit, s mindent elvesznek az irodalomtól. *Nem az irodalmat kell mindenáron népiessé tenni, hanem a társadalmat olyanná, hogy a nép megértse és élvezze, átvegye, feldolgozza az irodalmat."*15

Érdemes volt hosszabban idéznünk e kioktató, némelykor epés gondolatmenetet, mert megleljük benne a viszály magvát: az ízig-vérig *urbánus* Márai a magas irodalom, a *városi,* a *polgári* kultúra öntörvényű s felsőbbrendű voltát tételezve és védelmezve polemizál a *népiekkel*, azzal vádolván őket – s ne firtassuk, mennyi joggal! –, hogy a *falu* műveltségének színvonalára, vagyis a parlagiságba akarják lesüllyeszteni a literatúrát. S jóllehet ez a fullánkos fejtegetés a társadalom átalakítását nevezi meg az általános civilizálódás (elő)feltételeként (s e koncepció szükségképp találkozik „Illyések" elképzeléseivel), az ellentét mégis feloldhatatlan. Márai számára az irodalom és a kultúra *urbánus* irodalom, *urbánus* kultúra, s szerinte a falunak a *városi*, a *polgári* műveltséghez kellene fölemelkednie, azt kellene a magáévá tennie. Ehhez az alapeszméhez a népi írók semmi szín alatt nem csatlakozhattak, Márai pedig makacsul ragaszkodott hozzá. Egy 1944-es naplóbejegyzésében ez áll: „Miért vagyok ››urbánus‹‹ ? Mert hiszek abban, amit Hendrik van Loon mond: *mindig, mindent a városi emberek adtak az emberiségnek:* (…) a többletet, az arányt, a mértéket, a gondolatot és a szépet. *Nem a pásztorok, nem, s nem is a gulyások. Az emberiség történetének nagy mondatait nem a legelőkön gondolták és mondották el, hanem a fórumon."*16 Az 1945-ös diáriumban – immár magának Illyésnek címezve – látjuk viszont ezt az ideát: „Illyés könyve: »*Csizma az asztalon‹‹* (…) A falusi életet ajánlja az íróknak a városi élet helyett; a ››megtisztulást‹‹ … – Esztendeje falun élek (…) Mit mondjak, egy író szemszögéből, a falusi élet dicséretére? Nem mondhatok sokat és üdvöset. – Csak azt mondhatom, hogy falun számomra, egy író számára, minden pillanatban hiányzik valami. (…) Mindenekelőtt hiányoznak a könyvek; (…) Illyés nem érti, hogyan keletkezett Athén vagy Róma? – ha utánanéz, könnyen megtudja, hogy a városok keletkezésének szigorú emberi törvénye van: az agorákon nemcsak az átvonuló kecskepásztorok állottak meg ötletszerűen itatni és fecsegni, hanem *megérett* valami, formát kapott; s aztán, metropolisszá fejlődve, természetesen elhalt… De addig! (…) – Nem, a civilizáció nem hiányzik. (…) Ami hiányzik, a műveltség."17 S ugyane felfogást egy 1955-ös naplóbejegyzés már a tizenkilencedik századba is visszavetíti. Márai szerint Arany János („Szegény Arany…") csupán „…a korabeli ››népies‹‹ tilinkózás légköri terrorjának engedelmeskedve (…)" dicsérgette 1860-ban egy jelentéktelen francia vidéki költő Párizs- és modernségellenes „gyöngyösbokréta-poézis"-ét, pedig „…a francia líra soha nem rázta le Achille Millien kedvéért a ››főváros irodalmi jármát‹‹ , ahogy a magyar népi költészet sem fejlődött soha a ››Nyugat‹‹ folyóirat Babits – Kosztolányi – Tóth Árpád-szintjéig. *Arany nem ››népi költő‹‹ ,* hanem a népből származó nagy költő, aki *legjobb ösztönzéseit nem tilinkós kondásoktól, hanem* a görög és a nyugati irodalomtól, egyszóval *az örökké ››urbánus‹‹ világirodalomtól kapta.*"18 (Nem csupán a népi-urbánus ellentét abszolutizálása méltó a figyelemre itt, hanem Arany János nevének a feltűnése is. Tudjuk: az emigráns Márai megannyiszor s mindig feltétlen hódolattal szólott diáriumaiban a *Toldi* szerzőjéről, kinek művei legállandóbb olvasmányai közé tartoztak, rajongása azonban túlmutatott önmagán, több volt egyszerű magánvonzalomnál. Túlmutatott, több volt, hiszen tudjuk azt is: a „népiek" Petőfi-kultuszára az „urbánusok" Arany-kultusza felelt.19) Ez a koncepció egymagában is elegendő volna ahhoz, hogy megnehezüljön, sőt, lehetetlenné váljék bármiféle párbeszéd, ám fűzzük még hozzá: az 1944-ben vidékre, Leányfalura szorult Márai szinte kizárólag az önző, kapzsi, harácsoló, haszonelvű lényt látta meg a

falusi emberben, a parasztban.20 S épp, mert hasonló tulajdonságokat vélt fölfedezhetni a „paraszt" Illyésben is, korántsem meglepő, hogy a kezdetben sokkal inkább csak eszmei ellentét személyes ellenszenvbe fordul át. A *Nem menekülhetsz* költője a felszabadulás után nőtt már-már diabolikus figurává Márai szemében, az elvtelen megalkuvás, a hatalommal való paktálás, a fölösleges és káros politikai szerepvállalás, az alattomos hunyászkodással párosuló gátlástalan önérvényesítés (etc.) jelképévé, kiről még magánleveleiben is mindenkor mélységes elítéléssel és megvetéssel beszélt.21 Épp azért gyűlölte oly engesztelhetetlenül, mert – Julien Benda híres (Máraitól természetesen jól ismert és teljes azonosulással olvasott22) esszéjének címét parafrazálva – az *áruló írástudót* látta benne, aki megcsúfolta tehetségét, túlbuzgón s mégis gyáván a cselekvés terepére tévedt, s nagy készséggel vállalta mindazt, miből ő soha nem kért.

Ehhez az Illyés-portréhoz az 1943–1944-es diárium húzta meg az első ecsetvonásokat. Akad e *Napló*ban oly bejegyzés is, amelyben Márai „népiektől" s „urbánusoktól" egyaránt elhatárolódik,23 ám ez a kivétel, amiként az írótársról is egyszer ejt csupán fenntartás nélkül becsülő szót, helyeselvén a *Puszták népe* francia kiadását („Nem hiszem, hogy valaha is ártott egy nemzetnek az, amit legjobb fiai világgá kiáltottak megismerésben és igazságban. […] Gyógyulás nincs diagnózis nélkül").24 Abban sincsen semmi különös – még ha nézeteltérést jelez is –, hogy a diárium egy helyütt polémiába fog Illyés „rikkantó kürtszavá"-val, úgy tartván: „A magyart nem gyűlölik a világban, inkább csak megmosolyogják. (…) A magyart, ha a világba megy, hamar megbecsülik és megszeretik: nemcsak a vasmunkásokat és bányászokat, mint Illyés írja, hanem az orvosokat, mérnököket, tudósokat is (…)".25 A következő okfejtés viszont már elevenbe vág; az akadémiai székfoglalójára készülődő s előadásához anyagot gyűjtő Márai hirtelenül odaveti: „Illyés Gyula ››Petőfi‹‹ -je nem győz meg arról, hogy Petőfi nem volt legalább olyan mértékben hiú és becsvágyó, mint költő és forradalmár. Beteges gőgje, türelmetlen hiúsága, rossz modora, nyegle és hányaveti türelmetlensége, féktelen önbecsülése; mindez valóság, akárhogyan is mentegeti Illyés. A korabeli társadalom jogosan érezte a lángészben (…) a hiú, gyönge, beteg lelkű és veszedelmesen önző embert. Ezek a nagy önzők természetesen vérpadra is lépnek, ha így megvédhetik hiúságukat… ezt tette, akarva, akaratlan, Petőfi is, aki, mint minden krakéler, igazában gyáva ember volt. – Ez a reánk maradt ››hiteles daguerrotip‹‹ egyik arcéle. A másik: Petőfi, aki a ››Puszta télen‹‹ -t, a ››Tündérálom‹‹ és a ››Szeptember végén‹‹ című verseket írta; s a többit mind, amit írt, az egészet. – A féltékenységben, mellyel a lányos, piruló Jókai ellen fordul, mikor az a marcona Laborfalvy Róza öklei közé esik: sok az öntudatlan, lappangó homoszexuális elem."26 Nincs kétség: ez a naplórészlet vehemens támadás Illyés és a népiek kultikusan tisztelt példaképe, bálványa ellen, ámde afelől sincs kétség: Márai „csak" Petőfit, *az embert* kárhoztatja fennen, jellemét, erkölcsét; Petőfi, *a művész* előtt mélyen meghajol. S épp emiatt gondolhatjuk joggal: e fejtegetés – Petőfiről szólván – burkoltan Illyésről is beszél. Föltevésünket bizonyossággá erősíti egy későbbi diárium-bejegyzés: „X. kitűnő író. Versei csináltak, de prózája izmos, okos, nemes. S ezenfelül: sunyi, puha és gyáva jellem. Csodálnom kell prózáját, el kell kerülnöm személyét és szereplését."27 Nos, ez a tömör bemutatás – óvakodik noha az érintett személy megnevezésétől – csakis Illyés Gyulára vonatkozhat; ugyanúgy rosszall és dicsér, amiként Petőfi esetében, s ugyanazt rosszallja és dicséri, amit Petőfiben. Márai Illyés-portréja reávetül a Petőfiére – és megfordítva: a Petőfiről alkotott képe az Illyésére. S így lesz ez a továbbiakban is. Valahányszor Petőfit emlegeti Márai (eléggé gyakran s majdnem mindig elítélő hangsúllyal teszi ezt28), kimondatlan Illyésre is gondol és utal, s az sem véletlen fejlemény, hogy 1945 után az addig csak magasztalt Petőfi-líráról29 is egyre fanyarabbul nyilatkozik. Eszünkbe jut: a szembefordulásig Illyés költészetéről is volt Márainak jó szava…30

Az 1943–1944-es följegyzéseket egybegyűjtő naplókötet a felszabadulás évében kiadóra lelt, így az ellenlábasnak is módjában állott elolvasnia. A személyét és munkáit aposztrofáló részletekre nem reagált Illyés, a diáriumról mint egészről viszont maró gúnnyal ítélkezett. „Márai *Napló*-ja. Minden együvé van hordva benne, ami egy nagy író lelkületére jellemző – egy adótiszt képzelete szerint. (…) megfelelő elosztásban és vegyítésben, a végzet és egy gondos szakács utasításai szerint" (etc.), s Illyés ráadásként Márai szorgalommániáját és túlságos termékenységét is nehezményezi.31 Mindennek szempontunkból nincs különösebb jelentősége – legföljebb annyi, hogy az elhatárolódás immáron kölcsönös (jelzik ezt további, szintúgy 1946-os keltezésű észrevételek is32). A felszabadulás esztendeje csakugyan „vízválasztó" volt Márai és Illyés kapcsolatában. Jóllehet mindketten hőn áhították a régi, „úri" világ, a neobarokk Horthy-éra megszűnését, a folytatásról, Magyarország újjászületéséről merőben más volt az elképzelésük. Egyikük azonosulni tudott a fejleményekkel, másikuk annál kevésbé. Illyés lázasan és lelkesülten belevetette magát az eseményekbe, Márai egyre növekvő gyanakvással és viszolygással kihúzódott belőlük. Utálkozó szemlélőjévé vált mindannak, ami történt, s döbbenten, fölháborodva kommentálta Illyés(ék) ténykedését. Róluk alkotott véleményét a legtömörebben eme keserű és metsző szentencia foglalja össze: „Tapasztalom, hogy minden író annyit veszít írói és erkölcsi súlyából, amennyi az általa kiszorított politikai szerepkör súlya."33 Márai mind messzebb sodródik Illyéstől, s rohamos távolodását híven szemléltetik az új s új naplóbejegyzések. „Illyés könyve a puszták népéről. Kitűnő könyv, gazdag, őszinte. De ez a könyv sem tud meggyőzni arról, hogy a puszták népe nem felelős mindazért, ami az évszázadokban történt vele (…)" – „Ez a kitűnő író és költő szorgalmasan szerepelget az új világban; s amint olvasom nevét lapok élén, bizottságok, egyesületek névsorában, megértem, mi az, ami örökké elválaszt tőle, most is, mint a múltban. Ez az író elsőrendűen politikus; akkor is, ha verset ír a tavaszról; tehát fontosabb számára egy társadalmi kérdés, mint egy Verlaine-vers vagy a *Háború és Béke* (sic!). Számomra is becses és fontos kérdés a magyar zsellérek vagy órabéres munkások társadalmi fejlődése, de nem fontosabb, mint Babits versei vagy Shakespeare; ha választanom kell, minden erőm és figyelmem az irodalomnak adom, nem pedig a politikának. Ezért nem érthetjük meg egymást. De ezért még tisztelhetjük egymás felfogását." (Aligha kétséges: ez az elmélkedés Julien Benda röpiratára, *Az írástudók árulásá*ra is visszamutat.) – „Magyarországon a nagy per (…) a magyar paraszt körül tart, a Veres Péterek és Illyés Gyulák által sunyin szított parasztlázadás körül, amely – türelmetlenül, alamuszian és igazságtalanul – messze a parasztság jogos érdekein *túl* követel e társadalmi réteg számára vagyont, hatalmat, jogokat. (…) ez az igazi magyar per, melyet néhány sunyi paraszt, aki a polgárság segítségével jól kikupálta magát, alattomosan fűt. (…)" – „Illyés a legszomorúbb emberi jelenségek egyike, akivel a magyar irodalomban találkoztam. Ez a tehetséges, értelmes paraszt nem bír hiúságával; a nemzet őrangyalának érzi magát, a haza szerafjának; a valóságban csak egy harácsoló szabadcsapat regöse. Keserves ébredése lesz. Kár érette." (Ez utóbbi jellemzést Márai 1972-es emlékirata szinte szó szerint megismétli.) – „Ezek a szerencsétlen költők, élükön a jobb sorsra és szerepre méltóbb Illyéssel, akik nem látják, hogy amikor vakon és esztelenül *pozitívek* a parasztság iránt, elveszejtenek egy műveltséget, s megszűnnek *pozitívek* lenni a magyarság egésze iránt." – „Illyés verset adott közzé, melyben a Parasztpárt prominenseinek családnevét szedte rigmusba. (Valószínűleg a *Teremtmény* című szövegről van szó: L. H.) Szomorú kép: egy költő, aki tallózó bandavezérek nevével ékesíti fel verseit."34

Szépítgetni szükségtelen: „a szakadás" (Márai felől nézvést) valóban „túlságos nagy", még ha nyilvános és látványos kenyértörésre nem került is sor. A csalódás, a kiábrándultság fűtötte indulat elrejtezik a diáriumban, s egy ízben még közvetlen dialógus is létrejön kettejük között – más kérdés, hogy inkább pengeváltás, semmint kölcsönös szóértés s közeledés lesz belőle. 1946 őszutóján – egy genfi segélyszervezet meghívására – Márai és Illyés nyugat-európai körutazásra indul, Czóbel Béla, Ferenczy Béni, Pátzay Pál, Cs. Szabó László, Szőnyi István és Szűts László társaságában.35 A három hónapos üdülés (igazában: kulturális misszió) november 22-én kezdődött, s 1947 februárjában ért véget, Márai viszont már december folyamán különvált a többiektől, hogy a maga kedvére

kalandozzék Itáliában és Franciaországban. Tőle – noha *Naplójá*ja és az *Európa elrablása* bőséggel tudósít élményeiről s többnyire lehangoló tapasztalásairól – az útitársaknak még a nevét sem tudhatjuk meg, s ez a némaság beszédes. Mások memóriája, illetőleg diáriuma szerencsére megőrizte annak a hosszú és heves (de nem ellenséges hangulatú) polémiának a tényét és részleteit, amely közte és Illyés közt bontakozott ki a vonaton. Hubay Miklós, ki a svájci határtól Zürichig kísérte a meghívottakat, félszáz év múltán ekként idézi föl a történteket: „A vonatban élvezhettem azt a dialógust, amin (így!) Illyés és Márai egymást ugratva – én azt hittem, játékosan ugratva, nem tudtam, hogy ez az életre-halálra menő harc kezdete már köztük, amelyik el is fog mérgesedni", s az emlékező utóbb is „…kedves, játékos, kölcsönös ugratás"-ról beszél.36 Illyés e diskurzusnak nem a látszatra csak pajkosan évődő mozzanatairól számol be naplójában. Kétszer, kétféleképp is rögzíti összecsapásukat: egyszer vázlatszerűen, lapidárisan („Nagy vitám Máraival: urbánus, polgárvédő. A közvetítő kereskedelem érdeme. Szerintem. Tetszik a hűsége. A kultúra hordozója."37), másszor kifejtően: „Amidőn az indóházat elhagytuk: (…) ››Vigyázzatok egymásra‹‹ – kiáltották még utoljára a nők, igen helyesen föltételezve, hogy azok, *akik itthon egymás nyakát is elharapták volna, ott kinn életüket is odaadják egymásért.* Nyolcan voltunk. (…) *Az urbánus és népies vitát (…) egy harminchat órás vitaéjszaka sem dönti el.* (…) egyedül vagyok (…) A játszma nem könnyű. Márai ül velem szemben, (…) remek kibicek gyűrűjében. (…) gondolatok és eszmék helyett emlékek és remények csatáznak (…). *Befejezte-e hivatását a polgárság? De mi egyáltalán a polgárság?* Jogos-e a polgárság létalapja, mondjuk, a kereskedői haszon? Már hogyne volna jogos, ha tisztes! Már hogy volna jogos! (…) milyen tisztes az a haszon, amikor egy putriország fölé egy vékony réteg életét párizsi, sőt londoni szintre tudta (s szeretné) emelni (…)? Hol van itt az élet egészséges kerengtetése, amelyről egy-egy vezető osztály megismerszik? *Ez a történelmi emelkedés útja! A kultúra megvédése és továbbadása! Emelni a népet csak alulról lehet! Ami pedig azt a kultúrát illeti!… Nem tisztelem Márai álláspontját; magatartását (a személyi részt) annál inkább tisztelem. S ebben is legjobban a hűségét* (…) A konokság elcsüggeszt. De minden hűség megindít: saját hűségemre sarkall. (…) semmit sem oldunk meg, de valamit mégis nyerünk, méghozzá – úgy érzem – mind a ketten. *Oldódik a feszültség, amely az utóbbi években őt régi ismerőseivel szemben is megmerevítette.*(…) Ki írta le, hogy a falukutató irodalom, helyesebben: a magyar társadalomkutató irodalom első műve az – *Egy polgár vallomásai*? Én. *A szavak kemények*, de a hangulat már-már (…) a hajdani erdélyi útnak levegőjére emlékeztet (…)."38

Kitetszik e terjedelmes citátumból: a két protagonista közül Illyés a békülékenyebb, s egynémely jelek szerint mintha Máraiban is oldódnék a görcs, az ellenérzés. Legalábbis erre vall, hogy Genfben fesztelenül beszélgetnek, együtt zarándokolnak el Bocskai szobrához, sőt: Márai „igen kedvesen" még „betegápolónak" is elszegődik, s Gide naplóját kölcsönzi, „narancsot és citromot, cigarettát, cukrot" visz a szállodába erős meghűléssel bajlódó vitapartnerének.39 A közeledés illúziója azonban szertefoszlik, az engesztelődés csupán röpke pillanat: az utak (nemcsak Svájcban) mégis és végleg elválnak egymástól. Ki-ki a maga fátumát követi.

1947 és 1948 folyamán Illyés neve nem bukkan elő Márai *Naplójá*ban, egy bejegyzés viszont kétséget kizáróan őreá vág: „Ez a költő Petőfit utánozza; nem éppen tökéletesen, de sok buzgalommal. A segesvári csatatérre nem ment el meghalni, s nem írta meg a ››János vitéz‹‹ -t, sem a ››Szeptember végét‹‹ (sic!); de magatartása, ügybuzgalma, ahogy minduntalan meg akarja menteni a nemzetet, feltétlenül Petőfi-hatás alatt történik. – Mégis, van itt egyfajta
lényeges különbség. Petőfi a szerepét beleépítette a művébe; ez a költő, az utánzó, művét beleveszejti szerepébe. Ez nem ugyanaz."40 – S Márai – amennyire csak körülményei lehetővé
teszik – az emigrációból is figyelemmel kíséri Illyés életét, pályáját, műveit. Bármi paradoxul hangzik is, ez a következetes érdeklődés nem csupán megvetésből, gyűlöletből (?) fakad, hanem valamely különös, torz kifejeződése az elismerésnek is; egy dilettánsra aligha pazarolt volna ily sok figyelmet és indulatot a száműzött. S – túl az elismerésen – az önigazolás szándéka is benne él ez érdeklődésben: a maga választotta sors, elvek, viselkedés – az „urbánusság" igazolása. Illyés arra példa Márai számára, mily mélyre züllesztí, mennyire elfakítja a
tehetséget a megalkuvás, egy diktatórikus hatalom alázatos szolgálata, nemkülönben a „paraszti", haszonleső mentalitás. Elolvasván a *Lélekbúvár*t, ekként vélekedik: „Illyés bohózata (…) szánalmas fércmű. Az analízisről lehet tréfásan írni – emlékszem, a ››Csutorá‹‹ -ban én is reászántam erre a tréfára egy fejezetet –, de egy estén át a bohócság köntösében trágárkodni, s aztán valamilyen árvalányhajas ››népi egészség‹‹ csattanójával intézni el egy tudományos vagy akár féltudományos időtünetet; *ez a rosszhiszemű, kapzsi számítás nem illik egy íróhoz.*"41 S bajosan érthetnők félre az alábbi bejegyzést: „Az angol rádió tegnap a ››Velszi bárd‹‹ rigmusait olvasta a Sztálin születésnapját írásos dolgozattal ünneplő Illyés Gyula fejére. Megérdemli. Költő, aki ennek a gyalázatnak kényszerből, gyávaságból enged, megérdemli, hogy megvesse a nemzet, amelynek nyelvén ír."42 Illyés Sztálin-nekrológjáról43 – a jelek szerint – nem hallott Márai (képzelhetni, mint vélekedett volna róla…), annál inkább a kezébe jutott, ámbár késve, az az emlékkönyv, amelyben az ellenlábas harmincharmad magával ünnepelte a magyar nép „bölcs vezérének", Rákosi Mátyásnak a hatvanadik születésnapját (*Magyar írók Rákosi Mátyásról*. Bp., 1952.). Erről az elógium-gyűjteményről többször is szilaj haraggal, undorodó megvetéssel nyilatkozott a számkivetésben élő, egyebek közt – a szó keresetlen – „seggnyaló lihegés"-t emlegetvén.44 Illyés az ötvenes évektől rendre csak úgy tűnik föl Márai szemében, mint aki „stallum"-ért, „tusculanum"-ért, érdemrendekért minden aljasságra képes, ki – alany és állítmány helyett – folyvást „…a ››nép‹‹ -ben, a nemzetben" gondolkozva „…asztmatikus köntörfalazással, törzsökös anyanyelven hazudik", s kiről mindezért maga a nép alkot lesújtó, könyörtelen véleményt.45 Kimondhatjuk immár: *az emigráns Márai Illyés-képe rögzített kép,* oly *végleges portré*, amelyre a telő idő nem visz föl újabb ecsetvonásokat. Nem csupán a friss értesülése kevés a hontalannak, hanem önnön korábbi (elő)ítéletei is elvakítják; egynémely nézetei, verdiktjei lassan rögeszmévé kövesednek. Ennek jele, hogy bizonyos megállapítások, okfejtések, sőt: stílusfordulatok, szófűzések is újra s újra ismétlődnek a diáriumokban. Tárgyunk közelében maradva: Márai szerint a magyar parasztság a műveltség befogadására és teremtésére egyaránt alkalmatlan, a népi írók és politikusok (legfőként a Nemzeti Parasztpárt hangadói) a népnek valójában elárulói, egyben a kommunisták szállascsinálói, fullajtárjai; tág lelkiismeretű, könnyen megvesztegethető emberek, kiktől persze a köpönyegforgatás sem idegen – s ez ítéletek megannyiszor visszatérnek,46 közvetve avagy közvetlenül Illyésre is vonatkozván. A fejtegetések zömében ott áll a neve, amidőn pedig egy-egy bejegyzés csakis ővele foglalkozik, Márai többnyire ugyanazt mondja róla. Illyésről, a lírikusról gépiesen ismétlődik az elmarasztaló formula: „A ››Csillag‹‹ című kommunista irodalmi folyóiratban Illyés bökversei. (…) A meghasonlott, világfájdalmas, öreg költőt játssza. A versek rosszak, hazugok, konganak; egyetlen szava nem vet szikrát." – „… Illyés, süket és fahangú lírájával (…)"– „…a fahangú, ünnepélyesen kongó líra, amiből semmi nem hiányzik, csak a jellem és a szellem szimbiózisa, a tudat és az indulat elemi, spekulációmentes kapcsolatának szikravetése (…)" – s végül, valamely sajátos, aggkori mazochizmussal: „ Lámpaoltás előtt versek. Illyés hamis, fahangú lírája."47 Nem tudhatjuk, Illyésnek mely verseit, versköteteit ismerte és olvasta a számkivetésben Márai (gyaníthatóan csak igen keveset), amiként drámái közül is csupán a *Lélekbúvár*t, illetve a *Fáklyalángo*t hozza szóba. Ez utóbbit így: (Illyés) „Elment a Nemzeti Bankba és a szűkös devizakészletből kiutaltatta külföldi irodalmi propagandaút céljaira az ››ellátmányt‹‹ . Fáklyalángot lobogtatva előadatta a Nemzeti Színházban a népies ezüstpapírba csomagolt, olcsó pamfletet, melynek címlapjára azt nyomtatták, hogy dráma" – illetőleg: „… a színpadi pamflet, amely koturnusos álruhában

jelentkezik (…)."48 Az anyag szűk, az ítélkezés túlontúl sommás, ámde okkal tesszük föl: Illyés költészetének és drámáinak jóval alaposabb ismerete sem igen módosított volna Márai véleményén. A nagy ellenlábas prózája viszont továbbra is – igaz, szarkazmussal elegy – elismerést csihol belőle. Szóljunk erről később!

Magától értetődik: az Itáliában (Nápolyban, majd utóbb Salernóban) tartózkodó Márai könnyebben és sűrűbben jut hírekhez Illyésről, mint az óceán túlpartján időző. Tükre ennek a diárium is: az amerikai naplókötetekben (kivétel a legutolsó!) feltűnően meggyérülnek az ellenfélre vonatkozó bejegyzések. Bő egy évtizeden át (1953-tól 1964-ig) elő sem bukkan Illyés neve, érdemes hát citálnunk a „szünet előtt" koncipiált észrevételeket. Roppant jellemző, hogy Bajor Gizi és Germán Tibor együttes „öngyilkosságának" hírét hallván, Márainak Illyés jut az eszébe. „Elgondolkozom, mit éreznek ez öngyilkosság hírére Illyés s még néhány otthon maradt ››tehetség‹‹ . Illyés, sunyin, azt hiszi, hogy majd negyedórával zárás előtt ír a vörös rezsim ellen egy verset, s ezzel igazolja magát. Lehet, hogy erre módja is lesz így. Meghalni – akárhogyan is – föltétlenebb igazolás."49 S jellemző az immár New Yorkba készülő Márai eme följegyzése is: (Illyés) „Valahol a Dunántúlon ››bujdokol‹‹ . Deportálta önmagát, persze nagyon kényelmesen. (…) Sunyin, lopakodva és kézdörzsölve alkudozott mindazzal, ami az elmúlt években történt, s aztán, amikor bekövetkezett, amit nem akart, de lapítva segített megtörténni, sunyin, lopakodva és kézdörzsölve állott félre. Gyanítja már, hogy éppen azok vetik meg legőszintébben, akiknek nevében a Kossuth-díjakat és Baumgarten-díjakat szemforgatva felvette: a nép?…"50

Sunyiság, lopakodás, kézdörzsölés: Márai szerint az illyési magatartás legfőbb jellemzői. Ugyanezt a mentalitást véli fölfedezhetni az emigráns az *Ebéd a kastélyban* ívein is. Az 1962-ben megjelent Illyés-könyv két esztendővel utóbb jutott el Máraihoz, aki is hosszabb naplójegyzetet írt róla. Az eset nyomán lezajló „nagy per" részleteibe bocsájtkozni nem akarunk; megtette ezt helyettünk Bodri Ferenc terjedelmes, gazdagon dokumentált (igaz, némileg – Illyés javára – elfogult) tanulmánya.51 Csupán a lényegre szorítkozván. Márai magasztalón marasztalja el a könyv szerzőjét: „Illyés Gyula: ››Ebéd a kastélyban‹‹ . – Mi ebben az írásban a penetránsan jellegzetes?… A somolygás. A kézdörzsölés. A káröröm. – A műfaj: zsurnaliszta szépirodalmisággal kezdődött (helyesen: kendőzött: L. H.) pamflet. Az a műfaj, amelynek Nádas Sándor – a ››Pesti Futár‹‹ elnevezésű egykori hetilap szerkesztője – egyik mestere volt. Nádas írt ilyen töltőtollal gyorsan felvázolt miniatűröket letűnt grófokról, tönkrement lipótvárosi bankárokról. De Illyés pamfletjének van népies, dunántúli zamata is (…). A reflexiók, amelyeket Illyés az ebédhez fűz, mesteriek: (…) és mindent betetőz a befejezés, amikor az író, a varázsló mozdulatával, még a sírban is eltünteti az uraságot, a nevét sem tűri meg a fejfán, megvető mozdulattal beledobja az ellenfél nevét és emlékét a társadalmi pöcegödörbe… Mindez mesteri. Igaz, a leírásokból hiányzik a matador áldó-csitító mozdulata, amint nyugtatja a ledöfött áldozatot: az író nem akar tudni arról, hogy a legyőzött ellenfélnek meg kell adni emberi rangját, mert a halálban nincs ellen-fél, a halál mindig teljesség… És hiányzik Fénelon szemtől szembe hörgő, bátor és kiátkozó számonkérése is… Ez és még néhány ilyen kellék hiányzik ebből az írásból. De cserébe kárpótol Illyés prózája, amely mindig sima, zörejtelen, néha kacéran-somolygó, szemvillanósan huncut… Jobb, mint Nádas Sándor."52 – Az e szövegrészt is tartalmazó naplókötet 1968-ban napvilágot látott, ekként Illyés számára sem maradt titok, mint vélekedett művéről az írótárs. Elébb burkoltan, az *Ebéd a kastélyban* újabb, 1970-es kiadásának utószavával reagált Márai vádjaira,53 utóbb a maga diáriumában, nyíltan, elhárítóan, viszont-támadóan.54 Mindössze két észrevételt fűzünk e napló- és zárszópolémiához. Az egyik: az írói öninterpretáció egy csupán a lehetséges értelmezések közül. A másik: anélkül, hogy tagadnók Márai Illyés-ellenes elfogultságát, tudomásul kell vennünk: az *Ebéd a kastélyban* textusa, modalitása (stb.) az ő olvasatát *is* indokolttá teszi.

S mintha csak e pörnek „leágazása", változata, felújulása volna az 1974-es naplópárbaj. Illyés, ki 1947-ben meglátogatta a pálfai, minden vagyonából kivetett öreg grófot (e találkozás élményéből született az *Ebéd a kastélyban*), 1966-os, New York-i tartózkodása során fölkereste Kállay Miklós volt magyar miniszterelnököt is. Márai csak nyolc esztendővel utóbb értesült e látogatásról, s tüstént szükségét érezte a könyörtelenül szatirikus kommentárnak. „A népi demokratikus magyar irodalom egyik kiválósága – többszörösen díjazott, a Vörös Zászló Érdemrend tulajdonosa, költő stb. – valamilyen irodalmi búcsújárás ürügyén New Yorkban járt. (…) a kiváló író New York-i tartózkodása során meglátogatta az idős magyar államférfit (…). Az idős államférfi – régi magyar család sarja, a földbirtokos osztály leszármazottja – (…) nem tért vissza Magyarországra, ahol a kommunisták mindenéből – birtokából és szerepéből – kiforgatták. New Yorkba ment, ott csendes visszavonultságban élt és bizonyosan meglepődött, amikor emigrációs magányában váratlanul fölkereste a magyar irodalmi kiválóság, aki az ››osztást‹‹ – aztán még sok mindent, ami 1945 után Magyarországon történt – írásban és másképpen is helyeselte. (…) a kormánypénzen külföldi propagandakörútra küldött jeles író (…) a kérdésre, tulajdonképpen miért látogatta meg New Yorkban az államférfit, aki mindent elvesztett a Magyarországon bekövetkezett és a költő által helyeselt őrségváltás során? – a jeles író nagylelkűen azt felelte, csak azért ment, hogy a számkivetett államférfi lássa, ››nem feledkezünk meg róla‹‹ . (…) Akárhogy is volt: a jelenet, amint az ember, aki mindent elvesztett, a vendéglátó úriember rezignált udvariasságával fogadja és hallgatja a látogatót, aki mindent megtett, amit tehetett, hogy ez a helyzet bekövetkezzen: történelmi. Nem tudni, vitt a költő ajándékot a számkivetettségbe kényszerített államférfinek: apróságot, mütyürkét, kis herendi porcelánfigurát vagy ilyesmit, amit a politikai biztos az osztás buzgalmassága közben ott felejtett a kastély egyik almáriumában?… Azt sem tudni, átnyújtott a költő a volt miniszterelnöknek valamilyen időszerű hazai irodalmi terméket? – például a vörös vászonba kötött emlékkötetet, amelyben ő, a költő – harminckét szárnyas szavú költő- és írótársával együtt – egy másik magyar miniszterelnök, Rákosi Mátyás 60-ik (sic!) születésnapjára írott emlékezéssel hódolt a zömök államférfinek? Nem tudni mást, csak a nagylelkű látogatás tényét. Nem szabad feltételezni, hogy olyan érzékeny egyéniség, mint egy költő – akit hívei az emberiség és a népi lelkiismeret szószólójának tekintenek – valamilyen tudatalatti kíváncsiság sugallatára akarta látni, milyen a bútorozott siralomház, ahová az államférfi beszorult? – szentségtörés ilyesmit még csak gondolni is. Ma a reálpolitika korában élünk, és ha sok mindent, ami itt és ott történik, nem értek, ez csak azért van, mert már nagyon öreg vagyok. Ezért csak bólogatok, tátott szájjal, mint a hülye. Látnivaló, megvénültem."55 Megsemmisítő gondolatmenet! Futólag említjük csupán, hogy Illyés, aki 1966-os – New York-i találkozásait egyébként gondosan följegyző56 – diáriumából diszkréten kifeledte a Kállaynál tett látogatás tényét, 1974-es naplójában (Márai ostorozó szavainak ismerete híján, s mégis, mintegy telepátiával) hirtelenül előhozza ezt a találkozást, bágyatag érveléssel mentegetvén, igazolván önmagát."57

Azután hosszabb csönd következett. Illyés 1983-ban távozott az élők sorából. Márai nem reagált a halálhírre, de tudott róla, jelzi ezt 1988-as, rezignált megjegyzése: „Már nemcsak közvetlen családom, pályatársaim, évfolyamtársaim haltak ki, hanem ellenségeim is. Ha visszamennék Budapestre, már nem találok senkit, akire jogom lenne haragudni."58 S még egy, sokat eláruló vallomás kívánkozik ide: „A társadalom minden rétegével tudok beszélgetni, együtt örülni, szomorkodni. De van két fajta – a paraszt és a filmes – akivel soha nem tudtam, ma sem tudok szót váltani. Olyan idegenek számomra, mint az eszkimók vagy a hinduk."59

És itt be is fejezhetjük. Ez volt, ilyen volt Márai Illyés-portréja. A még lappangó avagy már előkerült, csak eleddig nem publikált dokumentumok tovább árnyalhatnak rajta, fő vonásait azonban aligha rajzolhatják át.

*

Egy elfogultság története: dolgozatunkat e címmel bocsájtjuk útjára. Később döbbentünk rá: végtére minden emberi kapcsolat története pozitív avagy negatív elfogultságok története. Nincs abszolút értelemben tárgyilagos viszony, nincs teljes, csupán többé-kevésbé részleges egymás-ismeret. Amidőn érteni véljük, valójában félre-, illetőleg másként értjük egymást, s bárki megítélése a megítélő perspektívájának, értesültségének, prejudíciumainak függvénye. Számtalan portré készülhet mindenkiről, s egyik sem objektív, valamennyi szubjektív, valamennyi érvényes s egyik sem érvényes.

Olyan s annyi volt Illyés, aminőnek s amennyinek Márai látta? Kétségtelen: más is volt, jóval több is volt; ezerféle kép készülhetett róla is. Ámde olyan is volt, annyi is volt, aminőnek s amennyinek Márai nézőszögéből látszott.

Jegyzetek

1 Vö.: Márai: *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*. Vörösváry, Bp., 1992. 134–135.

2 Vö.: *Ami a Naplóból kimaradt 1949.* Vörösváry, Bp., 1999. 18–19., 210.; *Ami a Naplóból kimaradt 1950–1951–1952.* Vörösváry, Bp., 2001. 154., 319.; *Napló 1958–1967*. Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, Bp., 1992. 253. Etc., etc.; *Föld, Föld!…* Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, Bp., 1991. 179.

3 A sok közül csupán egy példát hozván elő: Déry Tibor emlékezete szerint Füst Milán „Illyést különösen gyűlölte, ravasz, hálátlan, törtető, veszélyes, kétszínű, mondta róla; szerinte Kosztolányi is a legrosszabb véleménnyel volt róla…" Lásd: Déry: *Börtönnapok hordaléka.* Önéletrajzi jegyzetek, 1958. (Az előszót és a jegyzeteket írta, sajtó alá rendezte: Botka Ferenc.) Múzsák Közművelődési Kiadó, Bp., é.n. (1989.) 127. – Illyés maga is megörökített eseteket, amidőn „tehetséges"-nek, emberként viszont „aljas"-nak nevezték. Lásd például: Illyés: *Naplójegyzetek 1929–1945.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1986. 137–140.

4 Vö.: Márai: *Idegen emberek I-II.* Pantheon Kiadó, Bp., 1930.; *Egy polgár vallomásai.* Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, Bp., 1990. 319–323.; *Föld, Föld!…*: 225–231. – Illyés: *Hunok Párizsban.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1970. 313–333.

5 Illyés: *Naplójegyzetek 1929–1945*: 72.

6 Uo.: 80. (A kiemelés tőlünk!)

7 Uo.: 126., 127., 145., 164., 238–241., 259., 276.

8 Uo.: 145., 296.

9 Vö.: Illyés: *A négy évszak.* In: *Nyugat,* 1938. I. 468–470.

10 *„Magyarok"*. In: *Pesti Hírlap*, 1938. december 8., csütörtök, 7. (Máraitól a kiemelés!)

11 Vö.: Márai: *Napló 1943–1944.* Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, Bp., 1990. 75.

12 A dokumentum teljes szövegét lásd: Rónay László: *Márai Sándor.* Korona Kiadó, Bp., 1998. 220–221.

13 *Klasszicizálódás vagy útvesztés.* In: *Magyar Csillag*, 1944. február 1. (3. szám) 175–179.

14 Vö.: *Napló 1943–1944:* 142., 161–162.

15 In: *Vasárnapi krónika.* Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, Bp., 1994. 127–128. (A mi kiemeléseink!)

16 *Napló 1943–1944:* 159. (A kiemelések tőlünk!)

17 *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*: 41–42., 43. (Máraitól a kiemelések!)

18 Vö.: *Napló 1945–1957.* Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, Bp., 1990. 285–286. (A magunk kiemelései!) – Hasonló nézetnek ad hangot egy 1954-es diáriumrészlet is: „Minden olyan kísérlet, amely a mélyből feltörő műveltség kísérlete, lapályos szinten reked meg. A magyar műveltséget nem a ››nép‹‹ alkotta, (…) s mindig felülről lefelé világított ez a műveltség (…)". Irodalmunk nagyjai „… mind a ››nép‹‹-nek írtak, mert művelt népet akartak, de nem a ››nép‹‹-ből merítették ihletüket (…)": i. m. 242.

19 Lásd: Izsák József: *Illyés Gyula költői világképe 1920–1950.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1982. 259–260.

20 *Napló 1943–1944*: 256.; *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*: 26., 40., 58., 246–247. stb.

21 Lásd például: Sándor Márai – Tibor Simányi: *Lieber Tibor. Briefwechsel.* (Herausgegeben und aus dem Ungarischen übersetzt von Tibor Simányi.) Piper Verlag, München, 2002. 80., 181., 190–191.

22 Vö.: *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*: 135–136.

23 *Napló 1943–1944*: 176.

24 Uo.: 29–30.

25 Uo.: 109.

26 Uo.: 53.

27 Uo.: 138.

28 Vö. például: *Napló 1945–1957*: 32., 76., 79.; *Ami a Naplóból kimaradt 1950–1951–1952*: 10., 15., 20., 302.; *Napló 1968-1975*. Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, Bp., é.n. (1993.) 218-219, etc.

29 Lásd: *Ihlet és nemzedék*. Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó. Bp., 1992. 5–13., 21., 52., 55., 127., 131., 145., 180., 185–189., 204.

30 Uo.: 133., 144.

31 Vö.: Illyés: *Naplójegyzetek 1946–1960.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1987. 7–9.

32 Uo.: 22., 55–56., 80.

33 *Napló 1945–1957*: 21.

34 Lásd: *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*: 47–48., 51–52., 246., 290., 293., 301., illetőleg: *Föld, Föld!…*: 153. (A kiemelések Máraitól!)

35 Vö.:Illyés: *Naplójegyzetek 1946–1960*: 189.

36 Lásd: Salamon István: *Magyar írók Svájcban*. Beszélgetés Hubay Miklóssal. In: *Életünk,* 2000/5. 417–425. (A citált részletek a 420. és a 422. oldalon találhatók.)

37 *Naplójegyzetek 1946–1960*: 137.

38 Uo.: 119–121. (A magunk kiemelései!)

39 Uo.: 128., 138., 140., 141.

40 *Ami a Naplóból kimaradt 1947.* Vörösváry, Bp., 1993. 64–65.

41 *Ami a Naplóból kimaradt 1949:* 18. (A kiemelés tőlünk!)

42 Uo.: 274. – A pellengérre állított Illyés-írás minden bizonnyal a *Három versszakasz, prózában*. Szövegét lásd Illyés: *Naplójegyzetek 1946–1960*: 307–309.

43 In: *Naplójegyzetek 1946–1960*: 355–356.
44 Vö.: *Föld, Föld!…:* 303–304., *Napló 1968–1975:* 191.; *Napló 1984–1989.* Helikon Kiadó, Bp., 1999. 14.
45 *Ami a Naplóból kimaradt 1950–1951–1952*: 254.; *Napló 1968–1975*: 27., 180–181., 282–284., 287.; *Napló 1984–1989*: 14.
46 Lásd például: *Ami a Naplóból kimaradt 1950–1951–1952*: 86., 164., 254., 317–319.; *Napló 1958–1967*: 219.; *Napló 1968–1975*: 180–181., 190–191., 282–284.; *Napló 1984–1989*: 33–34., 40–41. – Etc.; *Föld, Föld!…: 178–180.* Ugyanez, a történelmi allegória nyelvén: *Rómában történt valami.* Pannonia, Toronto, 1971. 77., 78.
47 *Ami a Naplóból kimaradt 1950–1951–1952*: 254., 319.; *Napló 1968–1975*: 283–284.; *Napló 1984–1989*: 159. – E súlyos ítélettel kapcsolatban nem fölösleges tán idéznünk Szabolcsi Miklós véleményét Illyés írájáról: (a József Attiláéhoz képest) „Epikusabb, részletezőbb, naplószerűbb, közbeszédszerűbb egész költészete – olykor túlrészletező, szétfolyó is. Kibontott hasonlatai, könnyen átlátható metaforái valóban érthetővé teszik (…). Indulatot, haragot, felháborodást, dühöt tükröztetnek versei, magábaszállást, önmarcangolást, mélybe szállást hiába keresnénk nála." Vö.: Szabolcsi: *Kész a leltár. József Attila élete és pályája IV.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1998. 911.
48 *Föld, Föld!…:* 178.*; Napló 1968–1975*: 283.
49 *Ami a Naplóból kimaradt 1950–1951–1952*: 164.
50 Uo.: 254. – Ez utóbbi két citátum is bizonyossá teszi, hogy a *Rómában történt valami* egyik fejezete (27–38.) Illyést, *Egy mondat a zsarnokságról* című versét (és Németh Lászlót) persziflálja.
51 Vö.: Bodri Ferenc: *Mérkőzés ebéd után*. Fenyő Miksa és Márai Sándor vitája Illyés Gyula körül. In: *Forrás*, 1992/2. 56–69.
52 *Napló 1958–1967*: 219–220.
53 E passzust idézi Bodri Ferenc: i. m. 65–66.
54 Lásd: Illyés: *Naplójegyzetek 1973–1974.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1990. 124–126.
55 *Napló 1968–1975*: 190–191.
56 Illyés: *Naplójegyzetek 1961–1972.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1989. 190–195., 200–208., 220.
57 Illyés: *Naplójegyzetek 1973–1974*: 352–353.
58 *Napló 1984–1989*: 177–178.
59 Uo.: 45.

Balogh Tamás

Néhány adalék az Illyés-filológiához

Alábbiakban Illyés Gyula tíz „korai" kötetének pontos megjelenési időpontját adom közre.

A dátumokat hozzávetőleges pontossággal több módszerrel is meg lehet állapítani. Először célszerű a róla írt bírálatok sorát végignézni, s a legkorábbi – minden bizonnyal napilapbeli – recenziót alapul venni. Ha ilyet nem találunk, az Országos Széchenyi Könyvtár kötelespéldányának beszerzési időpontja szolgálhat támpontul.

A filológusok segítségére áll azonban egy olyan gyűjtemény, amelyből *napra pontosan* meg lehet tudni, az adott kötet mikor is látott napvilágot.

A szegedi Egyetemi Könyvtár állománya őrzi a Budapesti Királyi Ügyészség (egy időben: Budapesti Ügyészség, később: Budapesti Állami Ügyészség) kötelespéldányainak gyűjteményét. Mit jelent ez? A huszadik század első felében a nyomdák kötelesek voltak minden elkészült könyvből egy példányt az Ügyészségnek eljuttatni. Ekkor egy, az átvétel napját tanúsító pecsét került ezekbe. Az átvételi keletbélyegzőkön olvasható dátum a kötet *végleges* állapotának első adata. „Ez az adat azért válik fontossá, mert – mint *terminus ante* – lezárja a könyv szövegeinek keletkezéstörténetét."[1] Emellett a kötetek pontos megjelenési ideje azért is figyelmet érdemlő, mert ismeretükben nemcsak a szerző életének és munkásságának fontos pillanatait datálhatjuk, hanem irodalmi kapcsolathálózatát is új elemekkel világíthatja meg. Ha ismerjük levelezését, naplóját, és összevetjük azokat a megjelenés időpontjával, megtudhatjuk, a szerző életében mekkora változást jelentett új kötetének kézbevétele. Ha esetleg dedikációinak sorozatát is ismerjük, azt tudhatjuk meg, ki, illetve kik álltak olyan közel a szerzőhöz (vagy kikkel találkozott), hogy még a megjelenés napján megkapták a művet.

A második világháború előtti anyag igen hiányos, ezért is, hogy az alább közölt megjelenési időpontok nagy része 1945. április 4. utáni. Úgy vélem azonban, a „csonka" lista is hozzájárulhat az Illyés-kutatás további alakulásához. A kötetek adatai tehát:

Nehéz föld	(1928)	– 1929. jan. 7.	jelzet: 17575
Három öreg	(1932)	– 1931. dec. 17.	72565
Puszták népe	(1936)	– 1936. máj. 14.	38165
Petőfi (3. kiad.)		– 1945. júl. 5.	65374
Hunok Párisban	(1946)	– 1946. nov. 29.	65787
Franciaországi változatok	(1947)	– 1947. máj. 22.	69835
Tizenkét nap Bulgáriában	(1947)	– 1947. okt. 14.	71257
Összes verse	(1947)	– 1947. dec. 10.	70538
Petőfi (4. kiad.)		– 1948. márc. 8.	76933
Lélekbúvár	(1948)	– 1948. nov. 17.	78485

1 Lengyel András: *Genézis és kompozíció viszonya az Esti Kornélban.* In.: uő.: *Játék és valóság közt.* Szeged, 2000. 212-238,

Czetter Ibolya

Újjá teremteni

Bejegyzéstípusok és stílusszerkezeti jellemzőik Illyés Gyula naplóköteteiben

„… Az élet csak folyamat, csak tartalom.
A megfogalmazás tartalom is és forma is."
(Naplójegyzetek 1946–1960: 424.)

Illyés Gyula szerénynek aligha nevezhető szépírói munkásságában a naplófeljegyzések csupán háttérszerepet töltöttek be: a szerző – önnön állítása szerint – mind a műfajtól, mind a vele kényszerűen felvett szereptől idegenkedett. Annak ellenére, hogy hosszú élete végéig rendszeresen, napi kötelező penzumként, lankadatlanul (időnként Flóra asszony gyöngéd unszolásának hatására1) jegyezte fel a külső és a belső élet eseményeit, a reflexiót kiváltó élményeket éppúgy, mint a futó, felvillanó gondolatokat vagy a lélek örvényléseit – 1973. január 1-jén pl. a jegyzetek elé versszerű tördeléssel a következőket írta: „Naponta írok eztán valamit s ebbe a / dobozba vetem./ Ez az én egér-rágcsálásom, hogy ne nőjjenek (sic!)/ oly hosszú fogaim, hogy / bezárják a számat / a világ-kínálta táplálék elől." –, szüntelenül hangot adott a műfajformával kapcsolatos aggályainak, fenntartásainak, kételyeinek: „Emlékezni a legnehezebb. Teremteni valamit, ez megy még valahogy; de újjá teremteni, pontosan úgy, amilyen egyszer már volt? Erre még a természet sem képes. Ezért oly változatos (…)"2 – „Eddig még mindig abbahagytam az efféle naplóírást. Minden írói napló: panaszkönyv, a jövendő üzemvezetőség címére. Névtelen – bár fölismerhető stílusban írt – levelek gyűjteménye, ugyancsak a fenti címre. De most jó volna nem abbahagyni. Az író azért ír, hogy ››kiírja‹‹ magából, ami különben meggyötörné. Én ezt sosem éreztem. Engem épp az írás gyötört meg. Számomra szolgálat volt – külön lapot igényelne, valójában minek is a szolgálata. Olyanformán érzem, hogy jó volna nem abbahagyni, ahogy egy-egy regény írásának elején érzi az ember: jó út, már csak pusztán a kitartástól függ, hogy jó célhoz is érjünk."3 Bár néha komolyabban megkísértette a munka felfüggesztésének a gondolata,4 a tollat nemcsak „egérfog-működtetésre" vette fel újra és újra; alkalomadtán munkaterápia is volt számára az írás, kiváltképp a súlyos depressziós és egyéb, más betegségekkel terhes években.5 S ne feledjük: a naplókban találhatjuk meg a később műalkotássá formálódó alapélményeket, témákat, ideákat. A különféle tanulmányoknak, publicisztikáknak s a regényeknek vagy drámáknak tehát a napló volt a „keltető helyük". (E vonatkozásban a naplóknak igen erőteljes az intertextuális jellegük.)

A diáriumoknak az oeuvre-ben betöltött hátrányos helyzetét bizonyítja továbbá az a tény is, hogy Illyés nem akarta életében a nyilvánosság elé tárni művét. Ennek tudatában – azt gondolhatnánk – többet engedhetett meg magának, szabadabban, oldottabban viselkedhetett jegyzetírás közben, sőt, esetleg eretnek gondolatokat is papírra vethetett. Nem így történt. Feszélyezte, nyugtalanította a láthatatlan publikum: „Mihelyt megtudtam, hogy ezekből a jegyzetekből könyv lesz, megbénult kezemben a toll. Ennyire nem tudok közönségnek írni, ennyire nem bírok el semmiféle szerepet. (…) Ennyire nem bírom az érdeklődés szuszogását a nyakamba. (…)"6 Ez a szerephárító magatartás azonban – úgy véljük – mímelt, mesterkélt, amint az egyszerűség, keresetlenség póza is felvett manír csupán. Szerepet szereppel hárít Illyés: fenn akarja tartani a természetesség látszatát, miközben soha, egyetlen bejegyzés erejéig sem oldódik fel, nem nyílik ki az olvasók előtt, nem árul el valódi titkokat, nem fed fel bizonyos összefüggéseket, sok esetben inkább hallgat vagy elhallgat. Színleg ösztönösen, mintegy sebtében alkot, *Magyarok* című műve előszavában így bizonykodik: „Naplót természetesen sohasem írtam. E szóhoz ezeknek a lapoknak csak annyi a közük, hogy zömüket egy-egy élmény végén még aznap, azon melegében vetettem papírra, nemigen törődve megmunkálásukkal, még kevésbé műfajukkal: majd holnap meglátom, mit érnek, gondoltam. Másnap a kikészített fehér lapra a tisztázás helyett új hevenyészés került"7 – valójában mégis az utókorra tekintve, sandítva magas igénnyel fogalmaz, csak ritkán, elvétve kapjuk rajta felületes, hanyagabb koncipiáláson.

A posztumusz kötetek anyaga Kozmutza Flóra és Illyés Mária gondos szerkesztői munkájának köszönhetően a Szépirodalmi, majd a Századvég Könyvkiadó gondozásában látott napvilágot. A válogatás nemcsak a szorosabb értelemben vett naplószövegeket tartalmazza, hanem a kötetben kiadatlan prózai műveket is, többek közt rádió-felolvasásokat, könyvkritikákat, leveleket, esszéket, előadásokat, nekrológokat, etc. Dolgozatunkban a *Naplójegyzetek* gazdag művészi terméséből – célunknak és választott vizsgálati szempontunknak megfelelve – csak a ténylegesen naplójegyzetnek tekinthető bejegyzéseket vetjük alá elemző értelmezésnek, a beékelt, egyéb dokumentumok tanulmányozásától eltekintünk. Munkánk során – noha mind a hét kötetet áttekintettük – semmilyen vonatkozásban sem törekedtünk (nem törekedhettünk) a teljességre, csak egy lehetséges befogadói nézőpontból történő elemzést nyújthatunk. Reméljük, hogy a szűkített megközelítés ellenére is eredményes lesz fejtegetésünk, s hozzájárulhat az író művészetének, művének, személyiségének és alkotásmódjának alaposabb, árnyaltabb megismeréséhez és megértéséhez.

Talán nem fölösleges említenünk, hogy „a puszták népének költője", a magyar kulturális élet egykori meghatározó alakja (sőt: valóságos nemzeti intézmény és szellemi autoritás) és munkássága az irodalomtudományi paradigmaváltás, a posztmodern elmélet előretörése következtében (és bizonyos értelemben a ‘80-as években beköszöntött politikai változások miatt is) háttérbe szorult. Illyés költészete és szépprózai életműve iránt alábbhagyott, elhalványult az érdeklődés, mindössze egy, a költő születése 90. évfordulójának tiszteletére, a Petőfi Irodalmi Múzeumban 1992. november 11–12-én rendezett emlékülés és az ott elhangzott előadások anyagából készített tanulmánykötet,8 továbbá a különböző orgánumokban közreadott emlékező, tisztelgő írások hívták fel rá újból a figyelmet. Nem meglepő tehát, hogy az utóbbi évtizedben nem született líráját vagy epikáját tüzetesen elemző, szövegcentrikus stilisztikai tanulmány.9 Jószerével előzmények híján, járatlan úton indultunk el, amikor a naplók stilisztikai, illetőleg szöveg- és stílusszerkezeti jellemzőinek vizsgálatába belefogtunk.

A nyelvészeti szövegtipológia szorosan érintkezik az irodalomban használatos műfajtipológiával, de az előbbiben a beszélt és az írott nyelv valamennyi fajtája benne foglaltatik, az utóbbi csupán a szépirodalmi szövegműfajokat öleli fel. Nem kétséges, hogy Illyés naplója nem irodalmon kívüli jelenség, nem a nyilvánosság kizárásának szándékával, ellenkezőleg: a publikálás tudatában, a megjelentetés igényével íródott, s erről, a mindenkori olvasóval folytatott „rejtett" dialogikus viszonyról számos manifeszt és látens elem tanúskodik a diáriumokban.10 A kötetek irodalmi rangját megannyi tényező szavatolja. Ilyenek például a dolgok esztétikai szintű megragadását segítő eszközök: a képiség, a metaforálás, a választékos, ünnepélyes szóhasználat, a hosszú, kifejtő, magyarázó, elbeszélő, leíró részek, általában az emelkedett nyelviség, a retorizáltságra törekvés, a stílusalakzatok változatos alkalmazása, a szövegépítés kidolgozottsága, a szabatos, árnyalatos megfogalmazás, a szemantikai telítettség stb. (Mindezekről a későbbiekben –

az egyes példák elemzésekor – részletesen is szólni kívánunk.)

A napló olyan szövegtípus, amely az énformájú, perszonális elbeszélés egyik sajátos válfaja. Monologikus feljegyzések sorozata, amelyek időrendben (naponként vagy kisebb időkihagyással) követik egymást. Az egyes bejegyzések tipográfiailag (sorkihagyással) jól elkülönülnek, a szerző rendszerint az időpont feltüntetésével (esetleg a helyszín megjelölésével) indítja őket. A(z írói) naplók általában kettős természetűek: egyfelől dokumentáris értékkel bírnak, hiszen a műfaj gyakorlójának az egyszerű, hétköznapi szintű eseményrögzítés is céljai és feladatai közé tartozik, s ebből a szempontból mint reprezentáció11 tanulmányozható. Másfelől a naplóban leírtak nem feltétlenül vonatkoztathatók az úgynevezett „valóságra", hiszen a papírra vetéskor a dolgokat egy adott, rögzített szögből értelmezi az író, s ezáltal mentálisan mintegy újrarendezi, újraalkotja a világot és benne önmagát. Ezért a napló imaginációként is felfogható, olyan világként, amelyben az én kiszakítja az úgynevezett realitásokat, realitás-fragmentumokat az adott összefüggésrendszerből, s újrakontextualizálja őket. A valós világ tehát megértett, sajáttá tett világ, amely a megértés által létezik. A belsővé tétel során a jelenségek esztétikai szintű megragadását, hétköznapiságtól való eltávolítását, egyúttal bölcseleti érvényre emelését figyelhetjük meg. Jól szemléltetik e folyamatot a következő feljegyzések. Az első 1973. szeptember 20-án kelt: „Írásra készen, tehát meggyávulva, porszemmé töpörödve, valami égibbnél is égibb segítségre lesve ülök az őszi kertben, a még meleg őszi napsütésben – szeptember 20-án, kedden délelőtt tizenegy órakor –, papírral a térdemen egy kőlépcső alsó fokán. Gondolataim pánikszerűen menekülnek a föladat elől minden elképzelhető irányba, még oda is: mit csinálhattam most egy éve, egy hónapja? De végre is – rajta, neki, nincs kitérés, szedd össze magad. Köröttem hangyák nyüzsögnek, most gyűjtik, olyan szorgalommal, mintha egész nyáron La Fontaine-t magolták volna, a téli eleséget. Végy példát róluk, arról, de tüstént, aki a saját teste súlyánál legalább ötszörte nehezebb darabot vonszol abból a zöldes hártyából, amelyet a friss dió beléről fejteget le az ember. Igazi hangyakitartással viszi, hol ráncigálva, hol taszigálva a meztelen lábfejemen, föl a térdem felé. Vagyis, hol akar ez telelni? Vagyis: végy példát az erőről, de ne feledd a célt sem."12 E ceruzajegyzet az alkotásra elszánt, ihletre váró, a gondolkodás és az alkotás izgalmával, tehát feszültséggel és kétségbeeséssel teli, egyszerre testi, tudati és lelkiállapotról ad hiteles leírást. Előbb pontos helyszín- és időpontmegjelölés köti helyhez és időhöz a szituációt, majd a közlő én tudatmozgását követhetjük, azt az önmeggyőzési processzust, amikor az ember némi önvizsgálat után döntéshozatalra kényszeríti, megfegyelmezi magát: tétova töprengés helyett dolgozni kell. A tudati folyamatot aztán ismételten a konkrét látvány leírása szakítja meg: az író a körülötte nyüzsgő hangyák szorgoskodására figyel fel, s e jelenet a saját létszituációjának metaforájaként, allegóriájaként is értelmezhető. A kézzelfogható, a banális, az életszerű hirtelen átváltozik, átlényegül, elvont, teoretikus jelleget ölt, jelenségszintről lényegszintre emelkedik. A másik jegyzet 1974. június 16-án keletkezett: „Új év előtti hangulat; mintha szilveszter közeledne: oda megint egy év! Esztendők óta rejtőzik papírjaim közt egy abbahagyott vers arról, hogy a mindannyiszor megrázó évforduló nem december 31., hanem június 21. Az előbbinél a leghosszabb, a legsötétebb napok korszakából fölfelé visz a fordulat. Most a legfényesebb, leghosszabb nap csúcsán kell megtudnunk, hogy a változás azt jelenti, lefelé megyünk, a sötétbe, a próbák felé. S közben minden mosolyog, ragyog, termést és gyümölcsöt ígér."13 Itt is avval szembesít a feljegyzés, hogy a létezés megszokott, mindennapos, jelentéktelen eseményei mögött mély összefüggések, nagy törvények rejlenek, s a látó ember, az író figyelmét épp ezek az észrevehetetlen, nehezen fölismerhető vonatkozások kötik le: a lét titkai, ellentmondásai érdeklik; az idill mögött lappangó tragédia, a komorságból kifejlő könnyedség és derű. Az „Élni először itt e világon / s élni utolszor" élményére való rácsodálkozást fogalmazza meg, a lét és halál örök küzdelmére, a mozgásnak, a fejlődésnek ellentmondásokon és kölcsönhatásokon alapuló objektív folyamatára mutat rá esztétikai szinten. Ezáltal kimondatlanul is elvont tétel, létbölcselet kimondójává válik.

A naplók anyagát némi egyszerűsítéssel két nagyobb csoportba lehetne sorolni: az egyik réteget azok a feljegyzések alkotják, amelyek nélkülözik a filozófiai aspektust, s többnyire regisztráló karakterűek. Pl.: „Nyomott hajnal. Korán ébredek. Flóra halottal álmodott. Az ő szomorúságának legalább van oka. Alig várom az egyedüllétet. Minden súrlódás szinte a szívem köszörüli. Levél Ikustól. Semmivel sincs megelégedve, még azokkal sem, akik folyton szívességet tesznek neki. Annyira bent van a pubertásban, hogy az írásán is már rajta a jele: betűi hátrafelé, jobbról balra dőlnek. Föl akarom olvasni Flórának. Rossz a telefon. Egy utcai fülkéből. Aztán le séta, át a hídon (francia újságért), aztán uszoda. Délután föloldott hangulat. Még tréfálunk is. És éjjel – két óra lehet –, amikor benyitok Flórához, hogy alvásra biztassam, könnyek közt találom."14

A másik – értékesebb – típust azok a bejegyzések alkotják, amelyek a napi történésekhez, egy-egy jelenséghez, olvasmányélményhez stb. fűzött reflexiókat, meditációkat foglalják magukban, a lehető legváltozatosabb formában és stílusbeli összetettségben. Lássunk erre is egy citátumot: „Az volna vajon a dolgom, hogy gondolatokat közöljek? Hogy ébresszek. Ezzel becsüllek meg: fölteszem, hogy benned is van valami. S miért is ne volna legalább annyi, mint bennem. Még akkor is, ha ››egyszerű béres‹‹ vagy. Ex nihilo nihil. A költő keltő."15 A két vonulatból kirajzolódik egyfelől a személyes élettörténet, hiszen a jegyzetek őrzik az egyszeriségben, megismerhetetlenségben rejlő életszerűséget, s ezáltal a napló a magánélet, az intim közeg krónikájává válik. Másfelől a gondolati analízis, az általánosító értelmezés révén a hétköznapiság fölé emelkedik, egzisztenciális magasságokig ér el.

A naplóíró tudatmozgását követve sokat megtudhatunk Illyés lelki-szellemi habitusáról, lét- és emberlátásáról, egyszersmind történelem-, irodalom- és nyelvfelfogásáról, s nem utolsósorban származási közösségéhez való viszonyáról, valamint arról a korról, amelyben élt és alkotott. A diáriumokban a korrajz, az egyéni életrajz, az irodalmi élet és a politikai, szociológiai szféra szétválhatatlanul összemosódik. Széles Klára szerint „A hangnem, a stílus váltásai – időnként szándékosan a puszta tények, képek lakonikus rögzítésére szorítkozás – önmagukban is dokumentálják a kort. E tekintetben is összefonódnak a jegyzetekben politikai, irodalom- és műfajtörténeti tényezők."16

Minden naplóra jellemző műfaji sajátosság, hogy az egyes bejegyzések önmagukban is értelmezhető, önálló szövegnek tekinthető egységek, ugyanakkor a naplóegészbe visszailleszkedve nyerik el teljesebb jelentésüket. A szövegépítkezés meghatározó vonása a narratíva folyamatos megszakítottsága, az utalások, implikációk által pedig a hálózatos szövedékjelleg létrejötte, hiszen a beszélőnek számos információt nem kell nyelvileg kifejtenie az adott részletben, mert a tágabb kontextusban (pl. a korábbi feljegyzésekben) már benne foglaltattak az értelmezéshez szükséges adalékok. Az olvasó tehát a szövegegészből kiragadott kisebb elemet funkcionális részegységként fogja fel, ez az egység azonban egyidejűleg holisztikus egészként létezik. A szöveg egyszerre zárt is és nyitott is, illetőleg a zártság és a nyitottság mindig relatíve érvényesül az olvasás/befogadás során.

Illyés naplóira a heterogenitás sokféle szempontból érvényes. Bejegyzéseinek terjedelme pl. roppant szeszélyesen változik: az egymondatos kiterjedésűtől az egybekezdésnyin át a több oldalas nagyságúig szélesedik, előfordul, hogy novellisztikus, regényes megjelenítéshez hasonlatos részletekből építi fel a jegyzetet, egyszer az alakformáláshoz, másszor az életszerű dialógusokhoz folyamodik, vagy megesik, hogy (akár egy részleten belül) váltogatja a leírást, a jellemképet, a párbeszédet és az eseményrajzot. Ez a „formátlanság", ez a képlékenység alaposan megnehezíti a rendszerezést, a besorolást. A naplójegyzetek osztályozása, elkülönítése sokféle akadályba ütközik, hiszen egyrészt nem állítható fel egységes szempontrendszer, amelynek alapján egyértelműen modellálhatók lennének az írások, másrészt oly mértékben differenciáltnak kellene lennie a megközelítésnek, a kritériumrendszert oly sok (nyelvi és nyelven kívüli) komponens egyidejű figyelembevételével kellene kidolgozni, hogy a maga komplexitásában ilyen

szövegvizsgálat soha el nem végezhető. Ezért olyan eljárásokhoz folyamodtunk, amelyek a szövegtipológiai kutatásokban már ismeretesek, használatosak, továbbá empirikus anyagon végzett elemzések is igazolták a metódus létjogosultságát.17

A legismertebb szövegtipológiai klasszifikációk a szöveget általában formális kritériumok alapján próbálják meghatározni, mint például a tárgy, a cél, a szerkezet, a forma stb. alapján. Ezek a felfogások a pragmatikai szempontok bevonását is fontosnak tartják, bár statikusak, formálisak, a szöveget végül is bizonyos jegyek kombinációjaként leírhatónak tartják. A napló szövegtípusának jellemzői eszerint a következőképp foglalhatók össze: írott, monologikus, tervezett, a szövegkezdetnek és a szövegvégződésnek nincs meghatározott nyelvi formája, a szövegfelépítés egyedi, nem konvencionális, tematikája kötetlen, a beszédpartner nincs jelen (kivéve, ha a naplót eleve mint önreflexív formát fogjuk fel). A megközelítésbe érdemes még bevonni néhány szempontot: a kifejtettség / bennefoglalás mértékét, a nézőpont jelöltségét, a szöveg értelemszerkezetének szövegtípusra jellemző sajátosságait, valamint a stílus kérdéseit. Vegyük szemügyre ezek után az Illyés-naplókat, immár az előbbiek figyelembevételével!

Témakörük és anyaguk alapján – amint arra már korábban utaltunk – igen változatosak a diáriumok: a hétköznapi, jelentéktelen események rögzítésétől, a magántermészetű megjegyzésektől (pl. betegségek, a gyermekneveléssel kapcsolatos problémák, az öregedés aggasztó tünetei, apró-cseprő teendők stb.) a kortársakról rajzolt portrékon, az irodalmi élet gondjait tartalmazó jegyzeteken, az alkotói problémákba való beavatáson, a világtörténelmi helyzetet és a magyarság sorsának alakulását elemző részleteken, a természeti leírásokon, a falujáráskor gyűjtött szociográfiai anyagon, tapasztalatokon, az utazások alkalmával följegyzett élményeken, kultúrpolitikai természetű megnyilatkozásokon át a morális reflexiókig, nyelvészeti, nyelvművelő tárgyú fejtegetésekig terjed a skála. (S még korántsem teljes a felsorolás!)

A választott tárgykörtől is függ, hogy mely stíluselemeknek jut feltűnő szerep, illetve miként alakul például az adott bejegyzés stílusstruktúrája, hogy milyen terjedelemben kap formát a mondanivaló, s milyen szerkesztési lehetőségek közül választ a szerző. A szövegtípus és a terjedelem kölcsönös meghatározottságát jól tükrözik az Illyés-naplókban oly gyakran előbukkanó aforizmák, szentenciák. „Aforizmát írni nem boszorkányság. Nemcsak megtanulható-gépesíthető (sic!) is. Olvassunk bírósági vádbeszédet. Valahányszor az ügyész lerántja a vádlottról a leplet – megállapítván például, hogy az csak ravaszságból mutatott átmenetileg hálát későbbi áldozata iránt – s foglaljuk azt minél általánosabb szentenciába már az egész emberiség ellen. Az előbbit így: A hála csak a haszonlesés előlege."18 A receptet nagy sikerrel, invencióval alkalmazta másutt is. Izsák József Illyés-monográfiájában fel is hívja erre a figyelmet: „Illyés verseiben és esszéiben minden időkben adva volt az aforizmákra való tömörítés készsége."19 Ugyanő emlékeztet arra is, hogy a *Kháron ladikján* című esszéregény rengeteg Illyés-breviáriumba illő aranymondást tartalmaz. A műfajban mintaadó mestere a Kosztolányi által oly nagyra becsült francia író, Jules Renard volt. A naplók tanúsága szerint gyakran olvasta munkáit, és stíluseszménye megfogalmazásában, kialakításában is sokat köszönhetett neki. Mindkettejüknek a tömör, világos, szűkszavú, jelentésben mégis gazdag, megnevező stílus volt az eszményük: „Olyan nincs, hogy pusztán ››magunknak‹‹ írhatunk pongyolán, csak úgy odakenve, mint én például ezeket a jegyzeteket. A szakács magának sem főzhet kozmásan. (…) Inkább egy, egyetlen jó pillanatfölvételt, mint albumnyi homályos képet.

A nem író naplóírók oldalszámra fecsegnek. Renard – a század nagy stilisztája – a naplójába szánt anyagot ››dolgozta‹‹ meg legjobban. Axiomákká s költői képekké kovácsolta."20 Egy 1962-ben elhangzott rádióadásban pedig Illyés a következőket nyilatkozta: „… mikor Kosztolányival megismerkedtem, bámultam a kitűnő magyarságát, kitűnő írni tudását (…) Ifjú korában még óriási hibákat lehet fölfedezni az írásaiban, majdnem magyartalanságokat. Egyszóval: kimutatható, hogy a legjobb magyar stiliszta tudatosan sajátította el a nyelvet. (…) amikor vele találkoztam, és én már tudtam az ő útját, megkérdezte tőlem, te kitől tanultál meg magyarul. Jules Renard-tól, mondtam – az egy kitűnő francia író, a világosságnak, a francia clarténak a mestere – (…)"21 A szűrés, a sűrítés, a lényegmondás, az elkerülhetetlen lehető legérzékletesebb kifejezése – így foglalható össze a naplóíró stiláris célkitűzése. „A jó napló a nap kvintesszenciája. Megalvasztani a nap köcsögnyi tejét, és csak a tejfölt szedni le róla"22 – mondja egy helyütt nagyon találóan Illyés.

Visszatérve a maximák, gondolattöredékek bejegyzéstípusához: ezek többnyire egymondatos vagy egybekezdésnyi szövegek, amelyek valamilyen általános érvényű (morális tartalmú) bölcsességet foglalnak magukban, frappáns, végsőkig csiszolt formában. A stilisztikai eszközök közül bizonyos alakzatokkal (általában azokkal, amelyek a világ jelenségeiben rejlő ellentmondások felmutatását elősegítik) szívesen társulnak, például oxymoronnal, paradoxonnal, antitézissel, chiazmussal, paralelizmussal vagy iróniával. Pl. „Legbonyolultabb dolog igazat mondani."23; „A ló elgazdálkodik a szénájával, amíg csak tart; a tehén belefekszik, belerondít: naponta háromszor mindig csak annyit lehet adni neki, amennyit épp megeszik. A szabadság jászla előtt is lovak vannak meg tehenek."24; „Igazán vidám verset is csak akkor tudtam írni, ha egész nap lógott az orrom."25; „Csak az az aljasság háborít fel másban, amit magunkban nem tisztáztunk."26; „Aki nem fél, nem szeret."27; „Ha sajnáljuk, hogy egy költő vagy tudós – méltánytalanul – nem a mi korunkban élt, az azt jelenti, hogy épp a maga korában élt jó időben."28; „Révai téved. Petőfi nem azért volt jó költő, mert jó forradalmár volt. Azért volt szükségszerűen jó forradalmár, mert megronthatatlanul jó költő volt."29 ; „Ami tökéletes, sose hangos."30 „Jellemén csak az változtathat, akinek van."31; „Oly szép volt, hogy már taszított: egyőnk se merte volna ágyba maga mellé képzelni. Egy szépségvak tette magáévá."32; „A dicsfénykarika lasszó. A mennyből."33; „A kiérdemesült politikusok már csak írni tudnak. A kiérdemesült írók csak politizálni."34 Ezek a rövidszövegek vagy személytelen formák, vagy általános alanyú, általános nomennel behelyettesíthető, a konkrét élménytől, a kiváltó impulzustól általában nagy távolságra lévő elvonatkoztatások. Azokkal a bejegyzésekkel állnak a legközelebbi kapcsolatban, amelyekben az aktuális beszélő vagy többes szám első személyben, vagy második személyű önmegszólító formában, vagy infinitívuszos imperatívuszban nyilatkozik meg. Az elbeszélő nyelvi jelöletlensége egyfajta távolságtartást érzékeltet a külső világ és a naplóíró civil személye között, s ez a distanciálás általában morál- vagy kultúrkritikai attitűdjével hozható összefüggésbe. Egy-egy citátum ezek érzékeltetésére: „Eltűnni. Igen, ez tetszik még, a befejezés valamiféle jó megoldásnak. Eltűnni idején. Tapintatosan. Nem a látványos temetés, díszbeszédekkel, bóbitás lovakkal. Nem is nyugdíjasként – akár valami érdem nyugdíjasaként – csoszogni a tereken unalomig, társaink halálunalmáig. Itt lenni; de látatlanul. Élni még; de már csak magunknak."35 „Az embernek a jelleme is saját szerzeménye legyen: erőfeszítés, szenvedés, botlás és tán bűn és vezeklés eredménye. Szüless tolvajnak, és úgy légy makulátlanul önfeláldozó! A született jellemek éppoly elviselhetetlenek, akár a született grófok: gőg és büszkeség és semmi egyéni érdem."36 Kétségtelen tény, hogy ezeknek a jegyzeteknek a meghatározó vonása a meditatív, reflexív karakter, az ötletszerű képzetkapcsolás; a naplóíró a tudatán átvillanó gondolatokba enged bepillantást, illetőleg elbeszéli, kivetíti a saját tudatát. Az első jegyzet beszédmódja, hangneme tragikumba hajló, komor, fájdalmas, átjárja a búcsú melankóliája, a halálra készülő ember kényszerű szembenézése az elmúlással, a végzettel. A részlet stilárisan nélkülöz mindenfajta ünnepélyességet, ugyanakkor a hiányos, csonka mondatok épp a kifejtetlenségükkel, visszafogottságukkal, széthasítottságukkal egyfajta fájdalmas méltóságot kölcsönöznek a szövegnek, hozzájárulnak a témához illő emelkedettséghez. A bejegyzés közelebb áll a beszélt nyelv szintaxisához, mint az írottéhoz: a beszélő az egyes mondatösszetevőket folyamatosan, utólag helyezi egymás mellé, ezáltal szövegépítése a kidolgozatlanság benyomását kelti.

A második jegyzet jóval kimunkáltabb, retorizáltabb. A szöveg élén tételmondat áll, azt bontja ki a továbbiakban a diárium írója, majd

szentenciaértékű konklúziómondat zárja le a fejtegetést. Tárgyszerű mondatok sorakoznak egymás után, amelyekben a párhuzamos, ellentétező technika dinamizmusát figyelhetjük meg. Illyés naplóiban viszonylag kevés az ilyen típusú, ennyire feszesen, összefogottan, lényegsűrítően megalkotott, szisztematikusan építkező feljegyzés, általában a hosszabb, kifejtőbb, történetelbeszélő típusokat részesíti előnyben, amelyekben énformában szólalhat meg. Eszményét – „Naplót írni is csak éppúgy belelendülve, célt sejtve és szerkezetet fürkészve lehet, akár regényt. (…)"37 – nem téveszti ugyan szem elől, s tudja azt is, hogy a napnak keretet csakis a nyelvi formába öntés adhat: „Az élet csak folyamat, csak tartalom. A megfogalmazás tartalom is és forma is."38 Stíligényével a nyelvet „felmagasztosítók"39 körébe tartozott, hiszen elemző intellektualizmusával, pallérozott nyelvezetével a *Nyugat* költőinek és íróinak célkitűzéseihez, mintáihoz igazodott: „Írni tudni – szépirodalmat – annyi, mint tudni nem írni. Vagyis épp csak a lényegeset, az elkerülhetetlent kifejezni, de azt azon árnyalatosan és érzékletesen, ahogy bennünk kialakult, ezernyi gondolat s millió élmény feldolgozása után (…)" – illetőleg: „A jó stílus férfias. Nem szép színei és formái vannak, hanem izmai, csontozata."40 – vallotta.

A naplókban többségben vannak tehát azok a feljegyzések, amelyekben – Illyés eredendően epikus alkat lévén – az elsődleges epikai közlésformáknak jut a vezető szerep. Ezek között gyakoriak a *tisztán eseményleíróak*:

„Utolsó nap Hévízen. Süt megint a nap. Mint utoljára akkor, amikor megérkeztünk, tíz napja. De nem bánjuk ezt a tíz hűvös napot. Flóra alig mozdult ki – csak estente sétáltunk, háromszor is Páhokba. Én délig a Gyöngyvirágban dolgoztam, elég eredményesen (…); délben úsztam félórát a tóban; az étteremben megettünk ketten egy ebédet, utána a szobában almát, diót, aszalt szilvát – mindez itt igen olcsó. Délután egy-két órát ismét legyalogoltam a Gyöngyvirágba. Flóra közben a tankönyvjegyzeteit készítette, s az én fordításaimat hasonlította össze az eredetivel. (…)"41

Előfordul, hogy ez a típus teljesen dramatizált formára változik át:

„Úszás után föl a hegyre, együtt a postással, aki nagy csizmái, nehéz bundája s rakománya ráadásául még biciklijét is tolja, s így ugyancsak lassan megy. Közben magában beszélget – részeg, elmebajos? Egyik sem; jobb híján dödög magában; ahogy meglát, hozzám intézi a szót. A panaszt, az emberek ellen. Tegnap szántszándékkal kipukkasztották a gumiját.

– Vannak itt jó emberek is.

– Mind buta. Buta, s azért irigy.

– Páhokban én nagyon jó embereket ismerek.

– Ott van. Meg vannak most rebbenve.

– A téesz?

– A tée.

– Lett?

– Itt nem.

Piheg fölfelé.

– Csak nézem, milyen alacsony errefelé a fajta.

– Katona lett az mind. Azért is lett itt Keszthelyen huszárkaszárnya. Az a domb ott, az volt a gyakorlóterük. (…)"42

Az eseményrögzítő típuson belül találni olyan bejegyzéseket, amelyek szinte távirati stílusban, nominális szerkezetek egymásra halmozásával íródtak. Vélhetően csak emlékeztető célzattal rótta fel a sorokat, esetleg a későbbi kidolgozás reményében: „San Stefano Rotondo, szadista festője vagy megrendelője. Az Accademia megnyitása. Roman Vlad őrült Bartók-előadása. Az én felolvasásom. Cs. Szabó, Paulay Erzsi: nem vagyunk elveszve. Utána Tóth Imre és kedvese, Lénard, és Pappék társaságában ki a Colosseumhoz, holdfény. Volt-e ilyen szép, amikor ép volt? Ugyanez a szörnyű Vitt. Em. emlékműre: nem volna-e szebb félig romban? Pizzeria. Haza. Kardos sikere. Csomag haza."43

Láthattuk, mily változatos karakterűek az eddig tárgyalt bejegyzéstípusok. Illyés sokat töprengett azon, milyen koncepció szerint vezesse a diáriumot, s nemegyszer hangot adott a naplóvezetés gondjainak. Foglalkoztatta: milyen a jó napló; érdemes-e az esetleges történéseket megörökíteni, vagy csak a szellemi, lelki élet krónikáját megírni? „Előnye vagy hátránya Márai Naplójának, hogy csak írói gondját jegyzi le? Alig valamit civil személyéről. Felesége (Lola) mindössze egy mondatot kap."44 – töpreng egy helyütt, másutt szép metaforizálással, vizualizálással fogalmazza meg a műfajjal kapcsolatos vélekedését: „Elég lenne az épp folyó hétfők, keddek, szerdák suhogó vizébe kereszthálót feszítenem, s így fogni ki valami szellemi rágnivalót."45

Külön csoportot alkotnak a naplókban a külső, *természeti történést leíró bejegyzések*: „A meggyfák és szilvafák fehérbe borultak, az őszibarackfák rózsaszínbe, szinte egy éjszaka alatt. Aztán – milyen gyorsan ezt is – levetették a menyasszonyruhát, férjhez mentek, megtermékenyültek. Növelte szépségüket, hogy mindezt csak ablakon át nézhettem, már nem is tudom, hányadik hónapjában a betegségfogságnak."46 – „A két diófa földre hányta a rengeteg barkáját. Ujjnyi hosszúak, görbék, vastagok. Első nap zöldek voltak, aztán megbarnultak, most már feketednek. ››Mint a döglött hernyók‹‹ , jutott eszembe tegnap. Ma már undorodva járok rajtuk; csak azért, mert metafora lett belőlük. A kép belebújt a valóságba. (A ››signifiant‹‹ több, mint a ››signifié‹‹ .)"47 – „Kánikulai vad dél. S a napraforgók itt sem az ég felé emelik körszakállas széles arcukat, hanem mélyen a földre csüggesztik. Ezek sem olvasták az előírást – illetve rágalmat –, hogy ők a fény talpnyalói?"48

Mindhárom szöveg közös vonása, hogy a természeti kép átpoétizálódik, a látványt esztétikai szinten ragadja meg az író, a metaforák, illetve az antropomorfizáció segítségével. A második rövidszöveg narrátora intellektualizálja, az irodalom világával hozza kapcsolatba a szcénát, záró szentenciája pedig teljes mértékben elvonatkoztat a konkrét élménytől. A harmadik bejegyzés igen áttételesen a pillanatnyi természeti látványról, a valós vizualitásról az emberi természetre (az emberi jellemre, jellemhibára) asszociál, szintén szentenciózus formában, a fogalmi, nyugodt hangnemet enyhén ironikusra váltva át.

A következő naplójegyzettípus *átmenet az eseményrögzítő és a meditatív, reflexív típus között.* Ebben a szemléleti közvetlenség, a képiség a gondolatisággal sajátos módon váltakozik: „Öreg gyóntatószék a templom sarkában… Mi minden úszhatott át a pataktisztítóhoz hasonló rácsain, gyermekvétkek micsoda villogó apróhalraja, megtért aggastyánok bűneinek milyen hosszú bajszú, hízott harcsái, százkilós pontyai és bálnái. A térdeplő fáját papírvékonyra koptatta a teher, nem bírna el talán már egy valamirevaló szemérem elleni merényletet vagy özvegykiforgatást sem. De a rács hibátlan, időérlelten, szinte megnemesedten ragyog."49

Reflektáló eszközként e részletben is az irónia kínálkozik, amely a fokozás retorikai alakzatának metaforával való funkcionális társulásával teljesedik ki. A kezdő mondat jellegzetesen nominális szerkezetű (e megoldással másutt is gyakorta találkozhatni), majd ezt követően a sztenderd mondatszerkesztésből irodalmira vált át, amely a választékosságban, a viszonylag hosszú, ám áttekinthető, letisztult mondatfelépítésben s a képalkotás fokozott egyediségében mutatkozik meg.

Van a bejegyzéseknek egy olyan válfaja, amelyben az *esemény-, a természetleírás az elmélkedéssel ötvöződik*. Ennek az összetett típusnak különlegesen szép, irodalmilag megformált, poétizált változata a következő jegyzet: „Hajnal van, szeles, esős; a túlsó part még ködben, s így akár óceáni is lehetne a nyílt víz, amely felé a halászok álltukban is suhannak, még nem breton csuklyájukat viselve, mint majd télen, noha bízvást fölölthették volna. A hullámok tengeri dühvel ostromolják a kőgátat. Fáradtságmulasztóul a szem mindössze azt kapja, ahogy ezek a hullámok a fehér tajtékjuk oroszlánsörényét rázva versenyt

száguldanak fejjel neki a mólónak.

A következő föl- és kipillantás: napsütés. Hova lettek az oroszlánok? A falusi iskola évzáró tornamutatványa volt, hogy mi, fiúk, párosával fölálltunk az udvaron; egyikünk meghajolt, társa pedig átszökellt a feje fölött: bakugrást csinált. Ezt végzik most a megemberiesült hullámok a Zamárditól Földvárig kitárult csupa kék udvaron.

A szél változatlan, ahogy szinte meteorológiai eszközként méri az egyetlen megmaradt jegenye (…), de a kőgáton már ott az első emberpár, fiatalos szaladásban.

Az emberpár, ahogy ilyen korban illik, három tagból áll: az ifjú nő és férfi közt kezüket fogva ott szedi fürge lábát egy öklömnyi őslény is. Beviszik a tajtékba?

Ő maga kívánkozik oda, nyújtott karral, miután apja az imént már besiklott vidragyors mozdulatokkal abba a gyémántló buborékbokorba, amit a sziklákról visszazuhanó tajték ott egyszer növeszt, máskor apaszt. (…).

Mi volt ez a korai gyors fürdés? Nem nehéz kitalálni. Valamelyik parti sátor lakóinak reggeli tisztálkodása. Hajolnék ki az ablakon, lássam, hova tűntek.

De a ház jól fönt van a hegyen, a fák – a katedrális nagy diófák – eltakarják a tószegélyt. Csak a vizet látom, a hatalmas, a napfényben egyre óceánibb tavat. Azaz, hova is tette egyszeriben a vad óceánszerűségét? Az iménti föladatteljesítése, a nagylelkű szolgálatkészség, ahogy egy szerény fürdőkád helyettesítését is magára vállalta, úgy megemberiesíti, olyannyira közelembe hozza, hogy valósággal két tenyeremben érzem a vágyat ezenmód lenyúlni hozzá, arcomba verni ragyogó vizét, frissítőül a további munkára."50

A naplórészlet elbeszélője nemcsak a feljegyzés keletkezésének idejét tisztázza, hanem beszédhelyzetét is: feltehetően a domboldali ház ablakából (felfüggesztve a már untató munkát) figyeli a tájat, a hajnali, viharos Balatont s a parton megjelenő családot. A külső látvány hirtelen belső emlékképet hoz fel a múltból, a vidék ezáltal meghitté, bensőségessé változik. A múlt és a személyes képzetkapcsolás rárétegződik a jelen állapotára.

Hagyományos naplóírói eljárást követ Illyés a jelen idő, az úgynevezett praesens historicum alkalmazásával; azt a benyomást kelti, mintha az események éppen most játszódnának, és az általuk kiváltott reflexiók velük szinkrónban hangzanának el. Valósággal megelevenedik, előttünk, az olvasók előtt pereg le a kinti és a benti jelenet. A leírást metaforák, megszemélyesítések sora teszi érzékletessé, s mindez áttekinthető szemantikájú, világos tagolású, logikus kapcsolású mondatformákban ölt testet. Illyés a klasszikus modernség eszményeivel azonosult, poétikájában és stílusában egyaránt eltávolodott a népi hagyomány által megjelölt nyelvi és formai keretektől. Bár elkötelezettsége kettős természetű volt51: egyszerre mutatkozott a népi értékek megmenekítőjének, elszánt védelmezőjének s a nyugatos ízlés követőjének, a magas európai szellem vonzásában alkotó intellektuelnek. Feltétlen értéknek tekintette anyanyelvváltozatát, nyelvében, nyelvhasználatában, beszédmódjában azonban a népi, paraszti hagyomány nem érvényesült, érzékelhetően fölötte állt.52 Képalkotó fantáziája leleplezi kettős kötődését: hasonlataiban, metaforáiban ugyanis mindvégig erőteljesen érződik a kora ifjúság élményköreihez való ragaszkodás, a természetközelség. A jegyzetek anyaga többféle szempontból is tükrözi a személyiség Janus-arcát: egyszerre mutatja fel a közösségi lényt, a társasági, csevegő embert, a szociális érzékenységgel megáldott, származási közösségének hagyományait feltétlenül tisztelő közéleti személyiséget,53 s a magányos, elmélyülésre, bezárulásra, elvonulásra igényt formáló gondolkodót.

„A népiesség, a paraszti származású írók (…) általában egyfajta diglossziás helyzetben keresik a helyüket: anyanyelvváltozatuk, nyelvjárásuk illenék tematikájukhoz és eredetibb értékrendjükhöz, irodalmi, kulturális és politikai céljaik azonban egyúttal a sztenderdnek való megfelelést kívánják"54 – állapítja meg Illyésre is érvényesen Tolcsvai Nagy Gábor; hozzátéve mindezekhez azt is, hogy e törekvés mögött a paternalista hatalom értéktelített nyelvéhez való igazodás szándéka is meghúzódhatott. Illyésnek azonban feltétlen érdeme, hogy naplóiban épp akkor gyűjtötte a legszorgalmasabban a pusztai, falusi életet megörökítő adatokat (öltözködési, étkezési, nyelvhasználati szokásokat stb.), amikor ez a magatartás burkolt ellenzékiségnek számított, s a „túlélés" érdekében hallgatni kellett róluk. 1949-es naplója szinte egészében ennek az életközegnek a tolmácsolásával foglalkozik, ezek a *szociológiai leírások* alkotják tanulmányunkban az utolsó, jól elkülöníthető bejegyzéstípust, amelyben a különböző nyelvváltozatok eltérő esztétikai hatása a legfeltűnőbb stílusjegy: „A futbalmeccs Alsó- és Felsőrácegres közt. Van, aki mezítláb, ketten tutyiban; a felének fején sapka (ha fejel, leveszi). Lányok, legények nézik; (…) A játékosok kiabálnak, fesztelenül. Mikor az egyik a másikra bukott: ››Valag alá vette!‹‹ Később: ››Hands, az apád töke.‹‹ Mikor a kapus veti magát: ››Ni a Lajos, a francok egyék ki.‹‹ (…)"55

Összegezve az eddigieket: szűk horizontú megközelítésünkben arra törekedtünk, hogy bemutassuk a jegyzetek stiláris arculatát, tematikai, hangnemi, szerkezeti stb. sokféleségét, s ezáltal a naplóműfaj stílustipológiai jegyeinek összetettségére is felhívtuk a figyelmet. Vizsgálatunkban az elemző számára legfeltűnőbb elemekből indultunk ki, s a szöveg legjellegzetesebb stílusjegyeire összpontosítottunk, így számos fontos kérdés érintetlenül, megválaszolatlanul maradt. Ez a hiány remélhetőleg sokakat inspirál majd a további kutatásra.

Jegyzetek

1 Lásd: *Naplójegyzetek 1973–1974.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1990. 95.

2 *Naplójegyzetek 1929–1945.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1986. 157. Lásd még: uo. 58., 235.

3 *Naplójegyzetek 1946–1960.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1987. 405. – Hasonló problémák foglalkoztatják Illyést az alábbi jegyzetekben is: uo.: 423., 424., 430., 461.; *Naplójegyzetek 1960–1972.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1989. 260–262., 269., 270–271., 272., 276.; *Naplójegyzetek 1973–1974.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1990. 51., 94., 126., 168.

4 *Naplójegyzetek 1973–1974:* 78., 106.

5 *Naplójegyzetek 1961–1972.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1989. 260–264.

6 *Naplójegyzetek 1929–1945:* 58.; Lásd még *Naplójegyzetek 1973–1974:* 112., 168.

7 In: *Kortárs,* 1984. október, 1512.

8 *„Költő, felelj!"* Tanulmányok Illyés Gyuláról. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 1993.

9 Egy kivétel akad csupán, Békési Imre sajátos koncepciójú dolgozata, amely az „osztatlan filológia" jegyében egyszerre irodalomkutatás és nyelvészet is: Békési Imre: Az érvelés okozati-oki láncolódása (Illyés Gyula Naplójegyzet) In: *Osztatlan filológia.* Nyelvészeti-irodalmi tanulmányok. Tiszatáj-könyvek, Szeged, 2001. 78–86.

10 Akadnak olyan ceruzajegyzetek, amelyekben a szerző párbeszédbe elegyedik potenciális olvasójával, mintegy megteremti fiktív közönségét, pl. *Naplójegyzetek 1929–1945:* 17., 19.; másutt az önmegszólítások, önfelszólítások vagy az aforizmák, maximák vallanak (a mondanivaló általános érvényre emelése révén) a publikummal való kapcsolatteremtés indirekt szándékáról: pl. *Naplójegyzetek 1929–1945:* 299., 301. etc.; harmadsorban a gondolatmenetben bizonyos visszatérések árulkodnak arról, hogy Illyés a téma fontossága miatt a részletekbe menő, aprólékos megörökítésre törekszik. Pl. a Gömbössel való találkozásáról először a *Naplójegyzetek 1929–1945:* 80. oldalán emlékezik meg, s később, ugyane jelenetet más-más kiegészítéssel, korrigálással toldja meg a 82–95. oldalakon. A 86–95. oldalon található „beszámoló" pedig utólagos rekonstruálással készült, a kéziraton ceruzával ugyanis az olvasható: „Ezeket a sorokat 1945. júliusában írtam." Mi más vezette volna a tollát, mint a valósághűség, a történtek lehető leghitelesebb megragadása, minuciózus bemutatása?

Ugyanezt, a fokozatosan kibővítő megoldást láthatjuk a *Naplójegyzetek 1946–1960:* 118–122, illetőleg 137. lapján. Előbb rövid, szűkszavú összefoglalásban a puszta eseményrögzítést végzi el Illyés, hogy jelenetező technikával elevenítse meg később a tárgyias, tényközlő formában summázottakat. Így oldja fel az olvasó számára a rejtélyt, így tölti ki az úgynevezett üres helyeket, így világítja meg a homályos összefüggéseket, tehát a szikár élettényeket megélhető, elképzelhető közelségbe hozza.

11 Reprezentáción a világ állapotának egyfajta kódolását értjük, a dolgok nyelvi kifejezésekkel történő leképezését.

12 *Naplójegyzetek 1973–1974:* 36.

13 *Naplójegyzetek 1973–1974:* 203.

14 *Naplójegyzetek 1946–1960:* 437.

15 Uo.: 497.

16 Széles Klára: *Illyés Gyula naplói* (1929–1945; 1946–1960) In: uő: *Hálás utókor?* Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 2000.

17 Vö.: Vater, Heinz: *Einführung in die Textlinguistik*. W. Fink, München, 1992.; Gülich Elisabeth – Raible, Wolfgang: *Linguistiche Textmodelle.* W. Fink, München, 1997.; Ermert, Karl: *Briefsorten. Untersuchungen zu Theorie und Empirie der Textklassifikation.* Niemeyer, Tübingen, 1979.; Lux, Friedemann: *Text, Situation, Textsorte.* Narr, Tübingen, 1981.; de Beaugrande, Robert-Alain – Dressler, Wolfgang V.: *Einführung in die Textlinguistik*. Niemeyer, Tübingen. 1981.; Tolcsvai Nagy Gábor: *A magyar nyelv szövegtana.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2001.; Szikszainé Nagy Irma: *Leíró magyar szövegtan.* Osiris, Bp., 1999.; Tolcsvai Nagy Gábor: *A magyar nyelv stilisztikája.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1996.; Eőry Vilma: *Szövegtipológia – stílustipológia.* In: *Hol tart ma a stilisztika?* Szerk: Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1996 és mások.

18 *Naplójegyzetek 1946–1960:* 411.

19 Izsák József: *Illyés Gyula.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1986. 273.

20 *Naplójegyzetek 1946–1960:* 430.

21 *Naplójegyzetek 1961–1972:* 45.

22 *Naplójegyzetek 1961–1972:* 269.

23 *Naplójegyzetek 1929–1945:* 270.

24 Uo: 271.

25 Uo: 292.

26 Uo: 292.

27 *Naplójegyzetek 1946–1960:* 28.

28 Uo: 61.

29 Uo: 64.

30 *Naplójegyzetek 1973–1974:* 222.

31 Uo: 223.

32 Uo: 223.

33 Uo: 257.

34 Uo: 283.

35 *Naplójegyzetek 1946–1960:* 345.

36 *Naplójegyzetek 1929–1945:* 299.

37 *Naplójegyzetek 1946–1960:* 423.

38 Uo: 424.

39 Vö.: Tolcsvai Nagy Gábor: *„Nem találunk szavakat."* Nyelvértelmezések a mai magyar prózában. Kalligram, Pozsony, 1999. 26.

40 *Naplójegyzetek 1946–1960:* 408.

41 Uo.: 467.

42 Uo.: 465.

43 Uo.: 167.

44 *Naplójegyzetek 1973–1974:* 126.

45 Uo.: 51.

46 Uo.: 120.

47 Uo.: 162.

48 Uo.: 245.

49 *Naplójegyzetek 1961–1972:* 17.

50 *Naplójegyzetek 1973–1974:* 280–281.

51 Vö.: Pomogáts Béla: *Népiség és nyugatosság.* In: *„Költő, felelj!"* Tanulmányok Illyés Gyuláról. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 1993. 7.

52 Vö.: *Naplójegyzetek 1961–1972:* 44.

53 A naplójegyzetekben számtalanszor olvashatunk az Illyés családnál tett látogatások leírásáról, éjszakába nyúló beszélgetésekről, vidám vagy komor hangú társalgásokról, vacsorákról. Ezekben a bejegyzésekben familiáris hangon örökíti meg Illyés az asztaltársaságban elhangzó beszélgetéseket, anekdotákat stb.

54 Tolcsvai Nagy Gábor: i. m. 26.

55 *Naplójegyzetek 1946–1960:* 254.

Kovács Sándor Iván

„Szegény Zrínyi, ha ehetett volna abból a vaddisznóból is..."

Illyés-emlékek, levelek, dokumentumok

Illyés Gyula nevének alighanem legfiatalabb ismerői közé tartoztam, amikor tízévesen, 1947-ben, többszöri nekirugaszkodással igyekeztem beleolvasni *Hunok Párisban* (1946) című regényébe. Vasutas apám hozta a házhoz Márai *Füves könyv*ével (1943) együtt; a Révai Kiadó egyik ügynöke sózta rá a könyveket, s azok mindjárt az én fennhatóságom alá kerültek, mert már újságot lapozgató, sőt magam is „regényt" író fiúcska voltam. Az én regényem krétával készült, és általában ötven-hatvan méternyi volt: akkori lakóházunk, a Mezőtúr és Pusztapó közötti vasúti őrház előtt írogattam a sínre, és mindennap újra kellett teremtenem, mert a csattogó vonatok menetrendi pontossággal eltörölték. Apám hamar el is tiltott a krétától, de megengedte, hogy olvasnivalókkal degeszre tömve induljak tehenet legeltetni a vasúti töltés oldalába. Tehén és én, bizony, sokszor elveszítettük egymást; igazából csak a könyvek érdekeltek.

A *Hunok Párisban* is legeltetési olvasmányom volt, de akkor – úgy-ahogy – csak két epizódja ragadt a fejembe. Az egyik a centenáriumi Petőfi-ünnepség a Sorbonne-on, a legelső lapokról; az a jelenet, ahogy a magyar emigráns ifjak belekiabálnak Pekár Gyula díszbeszédébe: „– Szabadság? – A fehér rémuralomról beszéljen! – Bitorlók! – Halottgyalázók!" És a következmény: a szláv szavalókórus váratlan rázendülése „hibátlan ütemezéssel" a magyarok bekiabálásaira: „– *Hongrie voleuse!* Tolvaj Magyarország! Petőfi szláv volt! – Petőfi a – miénk! – Petőfi a – miénk!"

A *Hunok Párisban* nekem, a kiskamasznak oly emlékezetes másik részlete a legkeresettebb nevű „Quinault–Pompennoix Mór" megrögzött szokását leíró néhány sor volt. Illyésnek ez a „meghitt barátja" ebéd után mindig gyümölcsöt, őszibarackot, mogyorót és diót rendelt, és elfogyasztás előtt kitartóan a hamvas őszit simogatta, „mert a barack két domborulatának vonala, valamint a pihék és az azokon végezhető kellemes simogatás másfajta domborulatok közt húzódó vonalra és bársonyosságra" emlékeztette. (Az én tehenes idillemre emlékeztető jelenetet is találtam Illyésnél, de ezt sajnálatosan csak 1965-ben vetette papírra, lásd a *Szíves kalauz*ban, 1974, 595–599. Pedig 1922 áprilisában „első párizsi reggelé"-nek tapasztalata volt. Azt hitte, álmodik: „A Miasszonyunk Székesegyháztól mintegy ötszáz méterre, a város szívében" egy kis szálloda ablakából nyüzsgő kecskenyájat látott: a subás ifjú bojtár féken tartotta a kecskéket, az idősebb pásztor „guggolt és fejt". „A furulyaszó által értesített háziasszonyok kannácskái és lábosai számára fejte szét igazán melegében a tejet". Ez a legkorábbi párizsi élmény a *Hunok Párisban* lapjaira való. Kritikai kiadás szerkesztők! Majd ne feledjétek el, legalább egy jegyzet erejéig, visszaiktatni a szerintem legszebb magyar Párizs-könyv magyarázatai közé.)

A *Hunok Párisban* 1946. évi példánya már első egyetemi évemben, 1955–56-ban elmerült Szegeden. A lánykollégiumba adtam kölcsön. A Márai-Füveskönyv ma is megvan. És megvan persze Illyésnek jószerivel minden könyve, néhány esetben dedikálva; megvan az életműsorozata. Prózájából életrajzi ihletésű műveit szeretem (a *Kora tavasz* Révai-kiadása szegedi vétel, 1962), s persze *Petőfi*jét és esszéit, cikkeit. Fontos és nekem kedves verseiből most fut sorozata az *Irodalomismeret* Illyés-összeállításaiban (2002. február-november). A *Kora tavasz*ból egy kis „leckét" is kellett adnom negyven évvel ezelőtt a 60. Illyés-születésnapon pécsi tisztelőinek, amikor új elbeszélésként közölték a regény egyik fejezetét. (Vö. *Az életregény és fejezetei*, Jelenkor, 1963/1.)

Kötve se hittem volna, hogy már az ifjúi évek értékrendjében a klasszikusok közé sorolt Illyésnek egyszer majd szerkesztői szolgálatokat tehetek, s egy olyan koronatanúval is találkozom, aki a szláv szavalókórus tagjaként volt résztvevője 1923-ban a párizsi Petőfi-botránynak. Pozsony irodalmi kávéházában történt az 1970-es évek elején: a magyarul kitűnően beszélő, nagy tekintélyű szlovák költővel fölöttébb internacionalistán, hattyú-magasan kezdjük a baráti beszélgetést, aztán a ragadozók röptével szállunk alább saját nemzeti vizeinkre. Szóba hozom a Sorbonne Petőfi-ünnepét. Azonnal kapom rá a választ: – Én is ott voltam a szláv fiúk kórusában… Akkortájt készült a Kortárs Petőfi-száma; Illyést abban *Segesvár*-versének kézirathasonmásával szerepeltettük. Egy pozsonyi magyar író cikkének pedig azt a címet adtuk: *A tisztelgés szüksége és joga;* többek között a pozsonyi Petőfi-szobor gyalázatos sorsát tette szóvá. Lett is belőle jegyzékváltás. A pozsonyi Ligetbe száműzött, folyton orrát, kardját törő Petőfi-emlékmű – ahogy újabban hallani – most a szlovák főváros egyik szép terén méltó helyre kerül. A párizsi Petőfi–ünnepségbe belekiabálók két táborának prominensei immár száz-száz évesek, fönt az elíziumi mezőkön lobog lelkük. De még most sem élhették volna meg a szobor-restaurációt.

Néhány évvel később váratlanul Helsinkibe küldött az Irószövetség: tájékozódnom kellett, miként halad a *Kháron ladikján* finn fordítása. A hozzám képest igazán tájékozott nagykövet és Debrecenben finn szakot végzett fiatal diplomatája mindent kifogástalanul előkészítettek. A kedves, szemüveges fordító is megjelent az összejövetelen, tolókocsiban. Igyekeztek megnyugtatni, hogy a finn fordítás, ha nem is rohamléptekben, de készül. Ez nekem úgy hangzott: készülget. Megőriztem udvariasságomat és fegyelmemet, de arról már nem tehettem, hogy a nyugodt északi tempó hirtelen rám tört fejgörccsel, lázrohammal hatott rám. Kísérőimnek ki kellett támogatniok a mosdóba néhány percre. Itthon azt hírlelték, a tájékozódás mögött Illyés Nobel-díjának ügye, legalábbis pályáztatási lehetőségének előkészítése húzódott meg. A finn fordítás a svédekhez közvetítette volna a *Kháron ladikján*t. (Amikor 1925-ben Herczeg Ferenc volt a magyar jelölt, az Akadémia megbízásából akkor készült Horváth János két kiadást is megért *Herczeg Ferenc* című tanulmánya.) Nem ismerem a végkifejletet, de biztos, hogy nem ezzel függ össze az a dedikáció, amelyet Illyés *Kháron ladikján*-példányomba írt, és a Kortárs szerkesztőségébe küldött el 1979 januárjának végén: „*Kovács Sándor Ivánnak* köszönettel, s bocsánatkéréssel, hogy annyi gondot okoztam neki és szeretettel Illyés Gyula 1979. I. 30."

*

De hogy sorjában mondjam Illyés-élményeimet, és írjam körül az alábbi néhány dokumentumot, hadd idézzem fogódzóul Győri Lászlót, aki fontos és tiszteletteljesen megértő cikket írt nemrég az ún. Központi Sajtószolgálat és Illyés Gyula kapcsolatáról (*Karc*, Élet és Irodalom, 2002. augusztus 2.). Íme az első bekezdése: „Amikor a nyolcvanas években a Központi Sajtószolgálat nevű ügynökségben dolgoztam a Blaha Lujza téren, amely a megyei lapokat látta el különféle anyagokkal, többek között szépirodalommal – tárcával, novellával, mesével, verssel –, Illyés Gyulát évről évre hívtam, hívogattam, kiváltképpen az akkori ünnepek – a költészet

napja, május elseje, augusztus huszadika, november hetedike, karácsony, újév – előtt, hogy tiszteljen meg bennünket. Instanciáztam. Rovatvezetőm, A. szerint ugyanis, ha verset kérünk tőle, nem sűrűn, de évente, kétévente, föltétlenül ad, s föltétlenül újat. Feltétlenül és készségesen, mert a vidék dolgát a szívén viseli. Ami egybevágott mindnyájunk Illyés-képével, afféle evidencia volt, hiszen nagyon sok fontos verse Szegeden, a *Tiszatáj*ban került elénk; előszeretettel választotta a nem központi, a tűz szegélyén parázsló folyóiratokat, színházakat. A Pécsi Nemzeti Színház egyre-másra tartott Illyés-ősbemutatót. Persze a fővárost, a *Kortárs*at sem hanyagolta el, a peremre azért sohasem vonult el végképp – a *Kortárs* mégiscsak *Kortárs* volt, a nagy, a legnagyobb kortársak otthona". Ezekről szeretnék most szólni. Ezekről szeretnék most szólni.

A szegedi és a budapesti egyetemen végzett tanári munkám mellett mind a Tiszatáj (1960–71), mind a Kortárs szerkesztőségében (1971–82) dolgoztam jó tíz-tíz évet, nekem is vannak Győri Lászlóéhoz hasonló emlékeim, leveleim, dokumentumaim. Ezekről szeretnék most szólni.

Úgy emlékszem, először 1966-ban még Szegedről kértem Illyés Gyulától kéziratot. Szeged városa Tömörkény István születésének centenáriumára készült, és finanszírozta egy tisztelgő emlékkönyv munkálatait. Természetesen Szeged irodalmi hagyományainak legtekintélyesebb, legmindentudóbb Péter Lászlója kapott rá szerkesztői megbízást. Vett maga mellé azonban egy fiatalabb szerkesztőtársat is; így lettem én másodhegedűs mellette. A ő terveiben mindenekelőtt a magyar klasszikusok felvonultatása szerepelt, én a kortárs magyar írók és képzőművészek szélesebb körű megszólaltatását is javasoltam. Sikerült megegyeznünk ebben. Péter László rám bízta nógatásukat, és meglepően illusztris tisztelgő testület kerekedett az akcióból: negyven kortársunk válaszolt körkérdésünkre, s hajtott fejet Tömörkény emléke előtt. Hadd említsem közülük csak Borsos Miklóst, Déry Tibort, Dutka Ákost, Fábry Zoltánt, Illyés Gyulát, Károlyi Amyt, Kisfaludy Strobl Zsigmondot, Molnár-C. Pált, Németh Lászlót, Sinkó Ervint, Szabó Magdát, Veres Pétert, Weöres Sándort.

Illyéstől és Weöreséktől én kifejezetten kéziratot „rendeltem", hogy szövegeiket hasonmásban is közölhessük. A nyomdai munkálatok végeztével Illyés vallomása hozzám került. Spirálfüzet kiszakított lapjára letisztázott Tömörkény-jegyzetét én azon mód bekereteztem és könyvesfalomon tartottam. 1972-ben, óbudai panelünkben készült is egy alkalmi fotó róla: karon ülő Ádám fiammal együtt az Illyés-kézirat előtt állunk. Íme Illyés Tömörkény-jegyzete, *Az egyszerűség óriása*:

„Hibás gondolattársítás, hogy egyszerűről egyszerű írni; hogy »egyszerű« emberek ábrázolása nem a leghatalmasabb teljesítmény. A katedrálisok, a hisztérikák, a nagy vacsorák különböznek egymástól; azok rajzára a toll magától megindul. De a gyufaszálak vagy az – épp oly könnyen kezelt – »célszerű szegény emberek« milliárdjai közt különbséget tenni? Belőlük százat és százat egyéni életre kelteni? Hányan tudtak még a legújabb korig is parasztot, napszámost ábrázolni nem felülről le nézve, azaz nem gorillává, munkabarommá törpítve? Olvassuk el ma Balzac *Parasztok*, Zola *Föld* című rémálmát: ez a legjobb előszó Tömörkényhez.

Akkora lett, amekkora; de Tolsztojjal szőtték egy bordában".

Illyés Gyula lucidus, tömör Tömörkény-emblémája monográfiával felér. Hadd hívjam fel rá a figyelmet ezúttal is, mert – ha jól látom – nincs benne a Szépirodalmi Könyvkiadónál megjelent életműsorozata köteteiben.

Folytatom Győri Lászlóval: Illyés „Telefonszámát bitoroltam és birtokoltam, de fölöttébb restelltem felcsöngetni […]. Legközelebbjeim, a *kilencek* ugyan jártak nála hajdanán, […] én ettől akkor, vidéki lévén elestem, […] de ki tudja, ők is hányszor – Illyés köre másokból tevődött össze, mi túl messzi nemzedék voltunk neki."

Illyést a Kortárs-időkben és nem sűrűn csengettem fel, inkább levelet írtam, ezekre aztán vagy kézirattal s néhány sornyi kísérő szöveggel vagy levéllel válaszolt, vagy azt kérte – kivételes, lapzártás-sürgős terminusok esetén –, hogy hivatalsegédünk (az áldott emlékű Horváth néni) menjen el a korrektúráért-kéziratért.

Nem egyszer láttam és hallottam Illyés Gyulát, de csak egyetlen emlékezetes találkozásom volt vele. A *Szíves kalauz* 1974. évi kiadásának dedikációja szerint erre Tihanyban került sor 1976. augusztus 29-én: „*Kovács Sándor Ivánnak* tihanyi látogatása emlékéül szeretettel Illyés Gyula 1976. VIII. 29." Mivel Vas Zoltánnal is volt megbeszélnivalóm Balatonfüreden, előbb hozzá kopogtam be a *Vasvillába*. A „Vasvilla" úgy értendő, hogy Vas balatoni villájának homlokzatát egy feketemázas *vasvilla*-cégér dekorálta, adván tudtára mindenkinek: ez a ház a Vas villája. Bevallom, amikor Vas Zoltán kérdően az oromzatra mutatott, nem tudtam azonnal megfejteni az átlátszó talányt.

Mert én nehezebb anyagból készültem: az Illyés tihanyi házának külső falára kiszögezett paraszti szerszámok, vasak, készségek, alkatrészek elnevezéseinek szövevényében tájékozódtam jó előre, s nagyjából tudtam is mindent, amikor a szerszám-ikonosztáz előtt egzaminált a mester. „Szerszámok arkangyala" – írta róla Illyés-siratójában Juhász Ferenc. Ezzel a Szerszám-Arkangyal Illyéssel találkoztam Tihanyban akkor.

Megmutatta még féltettebb szerszámait is: a ceruzacsonkokat. Ezekkel írt és javított, amíg csak megfoghatatlanná nem koptak. A ceruzavégek lakhelye egy leemelhető fejű-fedelű medveszobor volt: dunántúli gölöncsérek jókedvvel csinált, kedves-esetlen kezemunkája.

Jókedvében volt Illyés Gyula is. Vegzálta Vas Zoltánt, hogy nem ihat (tudniillik Vas uszálynyi autóján jöttünk át Füredről Tihanyba), s boldogan bontott ki előttünk egy friss postával érkezett nagy papírdobozt. A dobozból egy levél és egy vadonatúj, hófehér tengerésztiszti sapka került elő. A feladó, a MAHART vezérigazgatója arról értesítette a költőt: fogadja s hordja szívesen az ajándékot; nem nézhették már tovább tétlenül, hogy olyan viseltes, nyűtt, régi tengerészsapkában jár…

Vas azért módjával mégis belekóstolt a borba, fényes fogóval roppintgatott tihanyi mandula volt a borra fojtás; eközben azt fejtegette Illyés, hogy „a magyarok nem tudnak enni, még ma sincs megfelelő kultúránk hozzá".

A történeti gasztronómiában történetesen otthonos voltam; akkortájt készült a költő Zrínyi udvarában használatos csáktornyai szakácskönyv kiadása, amely 1980-ban jelent meg a Magvetőnél. Ismertem az ide vágó Veres Péter-anekdotát is: vitte Péter bácsi a szalonnás szütyőt Moszkvába, de nem nyúlt hozzá, csak felakasztotta a szállodaablak kilincsére. Amikor útitársa, Szabó Pál reggel belépett a szobájába, elhűlve látta, hogy Péter kaviárt kanalaz egy nagy fémdobozból. „Parisztotelész" (azaz Bölcs Paraszt Péter) furfangján Illyés persze nem lepődött volna meg, hiszen ő szoktatta rá Péter barátját a csigaevésre. Egyik tihanyi vacsorájukon – mint Illyés megírta – Veres Péter hamar leküzdötte vonakodását, és jóízűen nekilátott bicskájával a kevéssé ismert csemegének.

Amikor megjelent a Zrínyi-szakácskönyv, egyik első példányát természetesen Illyés Gyula kapta. Válaszolt rá néhány derűs sorral:

Kedves Barátom,

Étel-ínyenc mérsékelten vagyok, de szó-ínyenc szodé-mód.

Így olvastam s teszem el gyakori olvasmányul a megküldött szép könyvet. Szegény Zrínyi! Ha ehetett volna abból a vaddisznóból is!

Viszonzásul egy vers; és a lányoknak szánt könyvek.

Mindnyájótokat szeretettel köszönt

Illyés Gyula
Bp., 1981. XII. 14.

A vadászbaleset nagyjelenete, íme, visszaméretezve hétköznapivá. Versben Illyés ezt nem tehette meg (lásd heroikus Zrínyi-verseit: *Zrínyi: a költő; Peroratio: záróbeszéd*). A vadkant köznapiasító és a vadászt megmentő ötlet annál inkább helyén volt magánlevélben. (A viszonzásul küldött vers: a *Futó szobor*, Kortárs, 1982/2. A „lányok": Király Erzsébet, a sajtó alá rendező és Baranczó Katalin, a Kortárs akkori titkárnője.)

*

1971 és 1982 között tizenkét évet töltöttem a *Kortárs*nál. Azzal a feltétellel vállaltam, hogy az ELTE-n tovább taníthatom a régi magyar irodalmat, és hogy a szolgálat leteltével egész állásban térhetek vissza az egyetemre. Amikor tíz év után mégis mindenfélével kínálgattak, maradtam ambícióm mellett: még 1982-ben elkészült *A lírikus Zrínyi*, aztán elindult a Zrínyi-Dolgozatok és a Zrínyi-Könyvtár sorozat; visszataláltam erősebb passzióimhoz.

A „filoszos lapvezetés"-t nem egyszer szememre hányták, s joggal, mert ami a népi-urbánus konfrontációban mindkét iránynak odakínálható volt, azt az irodalmi hagyományban véltem megtalálni. Lásd a Janus Pannonius-búcsúvers újrafordíttató vállalkozását (1972/2.), a Szenczi Molnár-számot (1974/8.) vagy éppen a nagy Illyés-óda, *A Reformáció genfi emlékműve előtt* körüljárását (1975/9.), Sütő András Servet-drámájával együtt. Amikor a *Három veréb*-antológiához hozzáfogó Weöres Sándor engem fogadott filosz-famulusává, kikerekedtek a dolgok. A nemzeti irodalmi múlt visszavétele – a nemzetiségi magyar írók érdemeseivel együtt – szomjúságot oltott. „Mint a szép híves patakra" a szarvas, úgy jártak az olvasók, érdeklődők, mindenekelőtt Szenczi Molnár-számunk után. (Annyi visszhangot – lásd pl. Bán Imre és Benda Kálmán véleményét – talán egyetlen Kortárs-füzetünk sem keltett, mint ez; ki kellene adni egyszer a szerkesztőségbe érkezett olvasói véleményeket.) De szóba hozhatnám megelőző Apáczai Csere János-számunkat is (1975/7.) Szabó Magda, Lászlóffy Aladár, Farkas Árpád, Páskándi írásaival. Ezek a vállalkozások nem a szaktudósokat, hanem az írótársadalmat mozgósították, nem adatokat, hanem élményeket takarítottak be; a hagyomány kurrens-hivatalos felfogásával szemben a vélekedés szabadságát, a szuverén élmény hitelét, hogy fennköltebb legyek: a magyar nemzetet egybetartó tudati erőt szabadították fel. És megárult egy gyékényen a hagyomány dolgában Somlyó György és Benjámin László, Nagy László és Kerényi Grácia, Sütő András és Tandori Dezső, Szabó Magda és Kányádi Sándor, Szemlér Ferenc és Féja Géza. Illyésnek afféle volt a felfogása hagyományról és vallásokról, mint Zrínyinek, aki „szép hierarchiá"-nak látta a vallást, és még a törökét is tolerálta. Illyés racionálisan, kultúraként szemlélte felekezeteinket s katolikus-protestáns racionalizmusát (anyja révén protestáns-szimpátiákkal) az én szememben Reformáció-ódája manifesztálta, mutatis mutandis, Berzsenyi, Vörösmarty magasában. Bihar Isten háta mögötti falujában, Esztáron születtem, személyes ügyem, hitvalló becsvágyam volt fényt vetni a Reformáció-versre, s dokumentumai mellé (1975/9.) odaloptam (egy fénykép és néhány illusztráció erejéig) bihari-hajdúsági felmenőinek protestáns tradícióit is a kismarjai református templommal (annak padozata alatt nyugosznak Bocskay István szülei) és Bocskay fejedelem szobrával a marjai ártézikút és a nagy hársfa mellett, ahová naponta friss vízért jártunk, amikor az Esztárhoz oly közeli testvéreimmel Kismarjában, anyai nagyszüleinknél töltöttük nyarainkat.

Illyés a kulcsfigura volt ebben a hagyomány körüli mozgásban. Egy összeállításhoz már adta a *Dózsa György beszéde a ceglédi piacon* ceruzacsonkkal leírt kéziratát (1972/6.), s aztán maga is „célpont" lett három jubileuma alkalmából: hetvenévesen (1972/11.), hetvenöt évesen (1977/11.), nyolcvanévesen (1982/11.). Másokkal együtt Déry, Sütő, Duba, Páskándi, Vas, Rába, Szabó Magda, Orbán Ottó laudálta, s Déryről tüneményes tanulmányt írt ő is (1974/10.). Egy Déry–Illyés–Vas–Sütő négyes húzóereje 1974-ben nem csekély; „a Kortárs mégiscsak Kortárs volt, a legnagyobb kortársak otthona" (Győri László).

A legnagyobb tekintéllyel Illyés bírt közülük; ki merhette, ki akarta megingatni trónján? Mint szoborra, mint nagy tanúra néztem fel rá én is. Derkovits József Attilával együtt festette meg; Babits mellett állhatott a mester könyvtárszobájában azon a híres fotón. Aki meg Illyés mellett állt, s akit ő igen szeretett, pannon írótársa, Simon István volt; 1964–1971 között főszerkesztőként ő gondozta a lapnál írásait. Simon István Tompa Mihálynak, néha Szabolcskának tetette magát, de Arany nyugalmát és észjárását vette elő nehéz helyzetekben, és petőfies merészségek is kísértették. Illyésnek természetesen nem én kellettem, hanem friss írásainak kiröpítő fészke, írófejedelemségének propagátora: a Folyóirat, a Kortárs. Tisztelettel és korrektül, minden erőmmel igyekeztem ezt biztosítani neki. Kéziratait éjjel-nappal kértem; egyetlen írását vissza nem adtam; az igazítani valókat vele egyeztettem; akarata ellenére egy írásjelén nem mozdítottam; nemcsak leveleit (levélkéit) őriztem meg, de sokszor újragépeltettem kéziratait; és borítékjait, korrektúráit is archiváltam (ha a nyomdai határidők megengedték, mind hasáblevonatként, mind tördelt levonat formájában).

Illyés csak egy volt. Hogy állíthattunk volna mellé antagonistát. Amikor Vas István emlékirata, a *Mért vijjog a saskeselyű* elindult folytatásokban, mindegyre a már hírlelt *Beatrice apródjai* fejezeteinek megszerzése vezérelt. A *Keselyű* és a *Beatrice* aztán párhuzamosan futott. És amikor dönteni kellett, hogy Vas vagy Illyés kezdje és végezze a lap főanyagát, a dilemmát akkor is Illyés javára oldottuk meg, amikor ő maga javasolta, hogy most – mivel Vass sorozata már régebben szerepel – ő foglalná el a hátsó pozíciót.

Illyésnek tapasztalnia kellett a Kortárs-példányszámok megugrását; azt, hogy a „hagyomány-homokzsákok" mégsem húzták le a lapot, s ez a stabilizálódás az ő rendszeres jelenlétének is köszönhető volt. Amikor 1977 januárjában, a *Kortárs* alapításának 20. évfordulójáról emlékeztünk meg, nyilvánvalóan Illyés Gyulát kértük fel helyzetértelmezésre. *A Kortárs ünnepére* címmel Illyés remek cikket írt (1977/1.). Elindult a francia folyóirat-kultúra tapasztalataitól, és beékelvén mondanivalójába „A szocialista társadalmak […] szépirodalmi közlönyök fönntartására és terjesztésére" biztosított áldásos támogatását, megérkezett a nemzedékekhez és az irányzatossághoz. „Folyóirataink egészségesen kezdenek különbözni, hogy az időszerű irányzatok közül melyik melyiket képviselje". A Kortársról azt mondta: „A legnagyobb befogadásra képes havi szemlénk. Kialakult kerete olyan, hogy minden irányzat elfér benne. Jó szellem lebeg fölötte." Ez a jó szellem Simon Istváné: „ez a rendkívüli műveltségű fiatal férfi […] dunántúli volt", mégsem a saját falujában ünnepelte lapját 1967-ben, hanem Tiszalökön. A Kortárs stábja most tíz év elteltével ugyanide vándorol, hogy megemlékezhessen Simonról is. Illyés irányzat-pártiságát preferálva is józanul látja a Kortárs lehetséges helyzetét: „Kialakult kerete olyan, hogy minden irányzat elfér benne". Ebben a gúzsban kellett táncolnunk, s felléptetnünk őt is. Annál is inkább, mert örömmel vállalt „túlsúlya" nem az irodalompolitikai eklektikát, hanem az irányzatok tapasztalatait asszimiláló, kiteljesítő művészi és gondolkodói szuverenitást testesítette meg. Egy irányzatos központi Kortárs a hetvenes években halálra lett volna ítélve. Mindazonáltal elismerés azoknak, akik nem „központi" lapokban vállalták, hogy esztétikai, politikai és nemzedéki irányultságot követnek. A Jelenkor (Tüskés Tibor), az Alföld (Mocsár Gábor) és mindenekelőtt a Tiszatáj, Ilia Mihály szerkesztői tehetsége, tisztessége és bátorsága maradandó példa erre.

„Legnagyobb befogadásra képes havi szemlénk", a Kortárs, bár „minden irányzat elfért benne", igyekezett talpon maradni, s ez Illyésékkel sikerült is. *Húsz év – húszezer példány* – tehettem hozzá a Kortársban (1977/1.) Illyés nyitó cikke, *A Kortárs ünnepére* mellé a jó hírt, a magam kis írását. Ezt a példányszámot a Kortárs már 1976 decemberében elérte. (Januárban 17 192-ről indultunk, és június-július híján folyamatos emelkedéssel jutottunk el a 20E000-ig.)

Nem győzöm hangsúlyozni, mennyire a *primus inter pares* Illyés állandó jelenlétének is tulajdonítom mindezt. Legalább ötven-hatvan versét, fél tucat drámáját, több cikkét, tíz-tizenöt fejezetnyi emlékiratát közöltük, műveinek és munkásságának tizenöt-húsz méltatásával együtt. (De valljon majd erről pontos hitellel az a bibliográfia, amely 1971–1982 közötti szerzői jelenlétéről készül.)

*

Alább Illyés Gyula huszonnyolc rövid levelét adom közre és azokat az írásait sorolom fel (többnyire a hozzájuk tartozó gépiratokkal és korrektúrákkal együtt), amelyeket megőriztem, és amelyek Illyés által jóváhagyott formájukban 1972 és 1982 között a Kortársban megjelentek. A korrektúrák Illyés munkáinak majdani kritikai kiadásához nyújthatnak segítséget. Illyés néhány levele és üzenete még elő kell hogy kerüljön dobozaimból.

1.
1972. április?

Biztosan levélben kértem Illyéstől az 1972/6. számhoz a *Dózsa György beszéde a ceglédi piacon* kéziratát, de ez a levél és Illyés válasza most nincs kezemnél. A ceruzával leírt másolat gyönyörű munka: Illyés az exkluzív, bordázott sárgás papíron ereje teljében rótta sorait, s pontosan három Kortárs-oldalt csinált; a címet kétsorossá tette, és még lezárta a verset egy kis „nyomdadísszel" is (ez lemaradt a hasonmásról). A Dózsa-verset a lapban egy Dózsa-breviárium követte Engelstől Fodor Andrásig; megszólalt még Hídvégi Lajos (*Cegléd és Mezőtúr piacán*), Kulin Ferenc (*Petőfi és Dózsa*), kedves szegedi professzorunk, Baróti Dezső (*Juhász Gyula Dózsa-verseiről*) és évfolyamtársam, Kardos József (*A Dózsa-motívum Illyés Gyula költészetében*), Perjés Géza pedig Gergely Sándor Dózsa-regényét vette vizsgálat alá „történész szemmel". Ahogy Illyés mondaná, ez a hagyomány-aktualizálás is „múltteremtés volt" (vö. szavaival: „a múltat is teremteni kell"); némi személyességgel ismét. Én ugyanis a XVI. századi alapítású mezőtúri református gimnáziumba jártam, amelynek az államosítás után Dózsa nevét kellett felvennie.

2.
1972. augusztus 19.

Kedves Barátom,

Itt küldöm a versmásolatot.
Az említett fénykép – a pirostojással – közléséről, kérem, mondjunk le. Nem ismerek rá szüleimre.
Örülnék, ha tudatna, milyen képeket szándékoznak megjelentetni.
Baráti üdvözlettel

Illyés Gyula
1972. VIII. 19.

A versmásolat: a *Segesváron* (1945) két kézirat-lapnyi, lila tintás szép másolata; lásd Kortárs, 1973/1. A tojásos fotót (1906?) Fodor Ilonától kaptam. Egész alakosan csak a kis Illyés látszik rajta. Talán így is kértem, mert a kép engem József Attila hasonló fényképére emlékeztet: ő puskát fog kezében. Valahogy belevetítettem ebbe a két alkalmi felvételbe kettejük egyéniségének különbözését. A „nem ismerek rá szüleimre" az egész képre vonatkozóan nem állhat (lásd Fodor Ilona könyvében: *Szembesítés. Illyés Gyula útja Párizsig,* 1975): az Illyés-szülők azon szép, komoly, méltóságteljes emberalakok. Illyés csak a képrészletre mondhatta ezt. Kérésére 1972. szeptember 5-i levelemben tudattam vele, hogy milyen képek közlését tervezzük.

3.
1974. február 24.

Kedves Barátom,

Sietek visszaküldeni a korrektúrát, azzal: nem lenne helyes nem sietni a közléssel? Az eddigi három ilyenfajta közlés után?
Szeretettel köszönt:

Illyés Gyula
1974. II. 24.

A *Tisztulók* című versciklus korrektúrájáról van szó (Kortárs, 1973/5.). „Az eddigi három ilyenfajta közlés": a *Segesváron*-hasonmás (1973/1.), *Az ünnepelt* című Petőfi-dráma (1973/3.), és maga a hetvenéves Illyést köszöntő összeállítás lehet, élén Déry Tibor nagyszabású „jegyzet"-ével (1972/11). Amit Illyés még ekkortájt közölt nálunk, az későbbi (*A Veszprémi Petőfi Színház műsorfüzetébe*, 1973/7). A *Tisztulók*-ciklus 13 lapnyi kéziratát sok helyt ceruzával és piros irónnal javította, új sorokkal egészítette ki.

4.
1973. március 5.

Gépiratos versküldemény, több helyen kézírással javítva: *Fogyó időben, Csatavesztés, A démonok kezében, Lemaradt sebesült emlékezése, Veszendő nép*. Szerkesztőségi iktatószáma I/26/973/III.5. Levél nélkül (?) vagy telefonmegbeszélésre kaptuk. Megjelentek: 1973/6.

5.

1973. április 11.

Ceruzával és tintával javított három vers gépirata: *Őrködők, Ebből a hegyi honból, Jóembereink halálakor*. Takács Imrének, a versrovat gazdájának küldte egy általam korábban Illyésnek címzett borítékban: „*Kortárs* / Illyés Gyulá*tól*". (Amit aláhúztam, az a tíz betű az Illyés kezevonása.) Megjelentek 1973.

6.
1974. június 29.

Kedves Barátom,
1974. VI. 29.

Igyekeztem megtartani a rámszabott időpontot. A korrektúra előtt hívjál föl – 154–602 – hogy Pesten vagyunk-e még vagy már Tihanyban.
Szeretettel köszönt

Illyés Gyula

A küldemény: Illyés felkérésemre készült Déry-tanulmánya, terjedelme 15 flekk, ceruzával, de inkább tintával végig, minden lapon javítva. Megjelent: 1974/10. Déry már 1972-ben köszöntötte Illyést (1972/11.), ekkor írta („Bf. 1972. szept. 8. expressz") balatonfüredi levélpapírján: „Kedves Barátom mellékelem az Illyés cikket. Az volna a kérésem, szedesse ki mindjárt, ha lehet, mert én 14-én csütörtökön Pesten leszek és szeretném magam korrigálni. A délelőtt folyamán fölmegyek magukhoz a szerkesztőségbe, esetleg előzőleg telefonálok, örülnék, ha találkozhatnánk. Addig is szivélyes üdvözlettel Déry Tibor." Szeptember 14-én találkoztam először Déry Tiborral.

7.
Tihany, 1974. szeptember 1.

Kedves Barátom,
Tihany, 1974. IX. 1.

Köszönöm a táviratot a színdarab ügyében. De akkor már odaadtam az Új Írásnak.
Őszinte barátsággal

Illyés Gyula

Illyés darabját lásd: Új Írás, 1974/10.

8.
1975. január?

A *Bemutató* című vers ceruzával javított gépirata. Ráírása szerint Takács Imre Illyés telefonos kérése nyomán adminisztrálhatta: „Tengelybe szedni! Arányosan középre minden sort!" Ilyenekre („Tengelybe!") jelszóval Illyés maga szeretett gondot viselni. Megjelent: 1975/2.

9.
1975. május 25.

Kedves Barátom,

Egyszerre három verset is küldhetek. Egy számban számozásom sorrendjében szeretném, ha közölnétek.
Szeretettel köszönt

Illyés Gyula
1975. V. 25.

Az *Ágyuzó idő,* az *Ápoló halál* és a *Világomlás* ceruzával és tintával javított gépirata. Az *Ágyuzó idő* dunántúlias rövid magánhangzói ceruzával mind bekarikázva. Megjelent: 1975/7.

10.
1975. július

Kedves Barátom,

Így gondoltátok? Tovább másolni azért nem akartam, mert hátha még több javitás kínálkozik.
Szeretettel köszönt
mindnyájótokat

Illyés Gyula
1975. VII.

A Reformáció genfi emlékműve előtt javított első versszakának autográf kéziratát kísérte ez a levél. Illyés kérésemre (1975. július 7.) itt adta írásba a „*baltás*" Bocskay „*szablyás*" alakját, lásd Kortárs, 1975/9. Vö. *Illyés-szövegváltozat – „Szablyás" vagy „baltás"*

Bocskay (1983) = *Ferenchegyi esték*, Bp. 1994, 18–19; továbbá: Irodalomismeret, 2002/3–4., 148–150.

11.
1975. szeptember–október?

Három vers gépirata és hasábkorrektúrája Illyés autográf javításaival: *Ne legyen gondunk jóban is a rossz – Egy völgységi présházban, Sár-róna tölgyeseiből…, Amikor a rím közbeszól.* Csak az expressz küldött boríték van meg; levél nem is lehetett benne, bélyegzőjének kelte: 1975. október 3. Megjelent: 1975/11.

12.
1976. február 2.

Három vers gépirata Illyés ceruzás javításával: *Nyilatkozások, Egy házaspár sírfelirata – 1. A nő, aki fogyatékos gyermekeket istápolt egy életen át; – 2. A férfi, aki eszményeket vélt védeni egy életen át, Bergerac főtere, mint hű kutya.* Érkezett a *Pannoniából Európába* Illyésnek dedikált példányára válaszoló levéllel. Ezt a levelet is elő kell még kerítenem. Vö. Takács Mária, *Illyés Gyula könyvtára*, Szekszárd, 1999, K 81/3.

13.
1976. május 7.

Kedves Barátom,

Köszönöm a szíves fölszólítást. Három verset is küldök; közléseiket a számozás sorrendjében kérve.
Mindnyájótokat szeretettel
köszönt

Illyés Gyula
1976. V. 7.

A levél május 3-i kérésem gyors megválaszolása volt: „Kedves Gyula Bátyám! Tanulmánykötetem szép nyugtázását még csak most tudom megköszönni, s örülök, hogy a Szepsi Csombor körüli vizsgálódások felkeltették érdeklődését. Nagyon szeretném, ha küldene kéziratot a Kortársnak újra. Takács Imre hasonló kérését azzal egészítem ki, hogy természetesen bármilyen műfajú írást a legnagyobb örömmel közölnénk. Őszinte tisztelettel és szeretettel köszönti: KSI, Bp., 1976. május 3." A versek, autográf tintás-ceruzás javításokkal: *Kaland s halrajzás a régi Koronában, Hatalom, Bosszuálló biztatás.* Megjelentek: Kortárs, 1976/7. (Illyés 1969-ben Bán Imre professzorral együtt támogatója volt kezdeményezésünknek, hogy az akkor felálló szikszói gimnáziumot a Párizs-rajongó Szepsi Csombor Mártonról, az *Europice varietas* [1620] szerzőjéről, az egykori szikszói iskolamesterről nevezzék el. Amikor bronzérmet is rendeltek az eseményre, kedves szegedi tanítványunk és kollégánk, a fiatalon elhunyt bajai Merényi Varga László Illyés Gyulát kérdezte meg: ő hogyan képzelné el a plakettet? A *Hunok Párisban* írója mindjárt elővette a használatos ceruzacsonkot, felvázolt vele egy fiatal férfifejet, és köré kerekítette Európa térképét. Az emlékérem pontosan az Illyés-terv szerint készült el a szobrász Csáki-Maronyák József műtermében.)

14.
Tihany, 1976. augusztus 15.

Kedves Barátaim,

Hamarabb írást küldök azzal a kéréssel – ha különben megfelel – hogy egyszerre s lehetőleg minél hamarabb jelenjék meg.
Mindnyájótokat szeretettel
köszönt

Illyés Gyula
1976. VIII. 15
Tihany (8237)
Alsó-Kopaszhegyi-ut 21

Az ajánlott levélben öt vers ceruzával és tollal javított gépirata. *A lét akkor zsúfolt volt, Igényes hóhér, Ninivében, Megköszönni, Tegező idő.* A hasáblevonaton további autográf javítások ezzel a ceruzás megjegyzéssel: „N.B. Elnézést, hogy utólagos szerzői javítást fekete ceruzával írom, de nincs piros színű. Kérem, jelöljék önök." (Már szeptemberben kapott tőlünk javító színes ceruzákat, s ezeket megköszönte, lásd a 15. levelet.) A versek megjelentek: Kortárs, 1976/10. Válaszlevelemben kértem tőle a *Beatrice apródjai*t, és hamarosan meg is kaptam az akkor még *Egy életrajzból* című indító fejezetet a felejthetetlen felütéssel: „– Van pénzed? Pénzem nekem mindig volt." Egyebek mellett így nyugtáztam küldeményét: „Hatalmas elbeszélés: történetkutató és lélekbúvár, esztéta és egyszerű olvasó számára egyaránt sodró, izgalmas olvasmány; történelmi igazlátása, életbölcsessége, múlt és jelen közötti példás kapcsolásai, az emlékirat-műfaj természetéről elszórt megfigyelések, a››Beatrice‹‹- és a››Sonja‹‹-párhuzam, a Vörösmarty-motívum kibontása –: mesterkézre vallanak mind. Emlékirat és elbeszélés››valóság és költészet‹‹, vagy a kézirat szavaival: ››okulás‹‹ és »gyönyörködtetés‹‹ olyan szerves és harmonikus egysége, aminőt – legszebbet eddig – a magyar irodalomban én csak Bethlen Miklósnál olvastam".

15.
1976. szeptember 19.

Kedves Barátom,

Igyekeztem a kivánalomnak megfelelni.
Ha az ünnepi megemlékezés túllépi a keretet, rövidítsétek a hely kivánalma szerint.
Kézirat-hasonmást készítenem – körülményes; hagyjuk el.
Add át üdvözletemet előszóval is az ünnepségre megjelent barátainknak.
Szeretettel köszönt

Illyés Gyula
Tihany (most vasárnapig)
1976. IX. 19.

A levél a *Kortárs ünnepére* című kézirathoz és hasáblevonatához tartozik, ezeken fekete és piros javítások. Megjelent: Kortárs, 1977/1. Illyés Gyulát 1976. szeptember 14-i levelemben kértem (de már Tihanyban szót váltottunk erről), hogy adjon írást a Kortárs 20. évi jubileumára: „Kedves Gyula Bátyám! Őszintén köszönöm a múltkori találkozás lehetőségét, s ígéretemhez híven jelzem, hogy a decemberi szám összeállításának határideje: október ötödike. A 10-én esedékes nyomdába küldést meg kell előznünk néhány nappal, mert október 11-ére esik a 20 éves Kortárs jubileumi irodalmi estje Tiszalökön. Azért rendezzük ott, mivel Simon Istvánék a 10 éveset is ebben a faluban ünnepelték egykor, s folytatni akarjuk ezt a jó hagyományt. Műsorunkat a Televízió és a Rádió is közvetíti, és nagyon-nagyon szeretnénk, ha Gyula Bátyánk itt ott lehetne vélünk, mégpedig oly módon, hogy a 20. évfolyamát jegyző folyóirat ünnepére eljuttatná nehány sorban a 20 éves Kortárssal kapcsolatos gondolatait, s szövegét aztán – ha ehhez hozzájárul – egy színművész a műsor bevezetéseként felolvasná. Rendkívül fontos lenne ez a megszólalás, nemcsak a Kortárs, hanem egész folyóirat-kultúránk szempontjából, hiszen, ha már úgy hozta is az idő, hogy most saját magunkról kell megemlékeznünk, az ünneplés alkalmát egyszersmind az irodalmi folyóiratok fontos szerepének tudatosítására szeretnénk felhasználni. Ha kaphatnánk verseket október 5-ére, azokat a decemberi szám élén hoznánk, a legkésőbb ugyanekkorra esedékes Kortárs–köszöntés pedig (ha lehet, kézirat-hasonmás formájában is) az 1977. évi januári számot, a 21. évfolyam első füzetét vezetné be. Szíves segítségét remélve őszinte tisztelettel és szeretettel köszönti: KSI." Ugyanekkor kértem tőle a *Beatrice apródjai*t: „Decembertől vagy januártól folytatásokban is elindulhatna a sorozat. Ez az időpont azért is a legkitűnőbb lenne, mert az éves előfizetések száma ilyenkor változik, s tapasztalataim szerint mindig emelkedő ívet mutat, ha a novemberi-decemberi számokat izgalmas anyaggal tudjuk indítani. Kedves Gyula Bátyám! Egy másik emlékirat (a Vas Zoltáné) ügyében a hónap végén leutazom a Balatonhoz. Jó lenne, ha akkor Tihanyba is elmehetnék, s szót válthatnánk a folytatások közléslehetőségéről. Végezetül még annyit, hogy az októberi szám élére kerülő *Öt vers* hasáblevonatát augusztus 25-én postázzuk." 1976-ban indult, 1977-ben öt, 1978-ban nyolc folytatást ért meg a Kortársban a *Beatrice apródjai*. Amikor a könyv-forma megjelent, Illyés nyugat-európaiasan címezte meg a könyvcsomagot: „Kovács Sándor Iván Széchenyi-út 1 Budapest 1054" Dátum nélküli dedikációja: „Kovács Sándor Ivánnak szeretettel Illyés Gyula".

16.
1976. szeptember 24.

Kedves Barátom,

Betoldás csak a végén van. Kézzel írtam bele; kérlek, nézzétek meg majd a kiszedett szöveget helyettem.
Köszönöm a figyelmességet a szines kis tollak kölcsönzésével. [Nem kölcsön, hanem természetesen örökbe adtuk őket. KSI]
Mindnyájótokat szeretettel üdvözöl

Illyés Gyula
1976. IX. 24

17.
1977. január 4.

Kedves Barátom,

Ez az egyetlen használható példány. Kérem juttassátok vissza a kefelevonattal, úgy, hogy – ha még azt is lehet – megtarthassam.
Szeretettel köszönt mindannyiotokat

Illyés Gyula
1977. I. 4.

A levélhez tartozó küldemény a *Beatrice apródjai* egyik 30 flekknyi fejezete, a *Győztesek között. Az* „egyetlen használható példányt" titkárnőnk, Rajcsányiné Irénke rövid idő alatt két példányban legépelte: Illyésé lett mind a kettő. Mind a hozzánk került gépirat, mind a hasáblevonat tele van Illyés ceruzás, tintás javításaival, kiegészítéseivel. Megjelent: Kortárs, 1977/3. sz.

18.
Tihany, 1977. július 26.

Kedves Barátom,
Tihany 1977 VIII. 26.

Küldöm vissza a korrektúrát. A változandókon magam el elgondolkodtam, beleértve felelősségünket. Benes annak idején Kassán az újkori történelem egyik legdemokrácia-ellenesebb – emberileg legszégyenletesebb törvényét jelentette be. Mi ok van ezt szépíteni? Amint látod, mégis szépítettem. Írtam külön cikket már arról, mikor kötelesség „dörömbölni". Az a bizonyos „zárlat", ami a némely szlovák helyről fenyegethetne, rég meg van. Kapjanak legalább kopogtatást.

Ez áll Novomesky kímélésére is. Miniszterként szorgalmazta a magyarok kiürítését. József Attilával őt egy napon említeni blaszfémia. Szégyenkezve ugyan, de – ha az enyhítéssel sem megy, hagyjátok el a kérdéses szakasz végét, a „miniszter" szó

után. De az addigi részt – vigyük magasabb fórum elé: megmaradhat-e így? Ha nem, mi az, amit el kell hagynom? Jászi, Vámbéry emlékének tartozunk azzal, hogy az ott említettek ellen már ők, a Masaryk-hívők is tiltakoztak.
A nyelvészeti cikket csaknem befejeztem, de újra kezdem.
Várom hát a következő korrektúrát s elnézést kérve, hogy ennyi gondot okoztam, szeretettel köszöntelek

Illyés Gyula

A *Beatrice apródjai* szóban forgó részlete megjelent: 1977/9. A Trianon utáni szomszédállamok elszakított magyarságának létszámadatairól az Országos Statisztikai Hivataltól (Dányi Dezső), az Országos Széchényi Könyvtártól (Dávid Zoltán, Falta Rosemarie) kértem és kaptam adatokat, s ezeket továbbítottam Illyésnek. 1977. augusztus 3-án már küldtük Neki a tördelt levonatot. A „miniszter" szó után felajánlott törlés lehetőségét elfogadtuk.

19.
Tihany, 1977. augusztus 3.

Kedves Barátom,
Tihany, 1977. VIII. 3.

Augusztus 5-re kérted a cikket; remélem, nem késtem el. Örülnék, ha a kéziratot, vagy jó másolatát visszakaphatnám.
Nem tudom, meddig leszünk még itt. A Beatrice új fejezeteinek második kefelevonatát tehát mielőbb várom.
Szeretettel köszönt

Illyés Gyula

A kért cikk: *A szó tisztaságáért, a szellem szabadságáért – cenzúrával? Igen.* Terjedelmes kézirata és hasáblevonata Illyés szokásos javításaival. (Nagy szerkesztői gyakorlatával Illyés bámulatosan jó korrigáló volt, tökéletesen alkalmazta a korrektúrajeleket, a rövid kötőjel egyenlőségjel=javítását pl. már elfeledték: ő még használta; vigyázott a nyomdahibák és a szerzői javítások elkülönítésére.) Illyés nyelvvédő cikke az 1977. évi 10. számunkban jelent meg.

20.
Tihany, 1977. augusztus 5.

Kedves Barátom,

Sietek visszaküldeni a korrektúrát. Így, azt hiszem, jó lesz; még akkor is, ha „rossz" lenne a visszhang. Hisz arra is van felelnivaló.
Kérlek, köszönd meg nevemben Dávid Zoltán és Falta Rosemarie készségét.
A vers Adyról megvan; közöld a dátumot, mikor küldjem.
Szeretettel köszönt

Illyés Gyula
1977. VIII. 5.

A *Beatrice apródjai*nak *Szabadegyetem* című fejezetéről van szó. Megjelent: 1977/9. A levél mellett a *Beatrice apródjai* első fejezetének piros és kék irónnal eszközölt 11 hasábnyi korrektúrája. Az apróbb javításokra az utolsó előtti hasábon a levélben jelzett hosszabb piros beszúrás következik. Szó szerint belekerült a *Beatrice*-könyvbe (1979, 52. lap, 14–22. sor).

21.
Tihany, 1977. augusztus 25.

Kedves Barátom,

Itt megy a korrektúra s a kért vers.
Mindnyájótokat
szeretettel köszönt

Illyés Gyula
Tihany 1977. VIII. 25

Az Adyt idéző kért vers: *Öreg szivekben élsz, és… – Ady második évszázadára*, Kortárs, 1977/11.

22.
1977. szeptember 22.

Kedves Barátom,

A folytatásból le van gépelve vagy negyven folyóirat-lapra való, még csak a pótlásokat kell legépelnünk s beilleszteni.
Szeretettel köszönt mindnyájótokat

Illyés Gyula
1977. IX. 22

Ebből az adagból 1977/12. számunkban jelent meg *A kacér hölgy* című fejezet. 33 lapnyi, ceruzával nagyon alaposan javított,

kiegészített gépirata első példányát őrzöm. Valószínűleg átgépeltük. Illyés két hosszabb korrektúrájával gondosan teleírta a margókat, aztán mindkettőt kihúzta mégis.

23.
1977. november

Kedves Barátom,

Köszönöm a gratulációt s hogy tetszésedre van a folytatás. De azt kérem – azt tartom illőnek – hogy a lap élén Vas István írása álljon; nagyobb munka első részlete, – a szokás is így kívánja.
Mindnyájótokat szeretettel köszönt

Illyés Gyula
1977. XI.

A levél 1978/1. számunk közlésére vonatkozik. Illyés udvarias kérése nem teljesült: a főanyagot a *Beatrice* nyitja és Vas *Keselyű*-je zárja.

24.
1978. február 4.

Kedves Barátom!

Fekvő beteg vagyok s mindenképpen munkaképtelen. Ezt tudom küldeni. A többit az ígéret szerint; ha a francia út mégis megvalósul.
Szeretettel köszönt

Illyés Gyula
1978. II. 4

Illyés-dobozomban a levél mellett a nem hozzá tartozó *Állomások hosszán* című vers gépirata, sok kézírásos javítással (pl. a *Verhaeren emlékének* mottó áthúzva). Megjelent: Kortárs, 1976/12. 1978-ban Illyés *Beatricé*-jét közöltük kilenc folytatásban.

25.
1978. február 20.

Kedves Barátom,

Itt küldöm a kefelevonatot s a következő fejezeteket.
A sorrend a közlésben ez lehetne.
1. Az „Oázis!" és a Lengeteg árnyak együtt.
2. Az „Egy hitvalló" magában.
3. „Hajóutak" – egyben az egész.
Remélem – reménykedve egészségem helyreállásában – mire minden lemegy, készen leszek további anyagokkal is.
Mindnyájótokat szeretettel
köszönt

Illyés Gyula
1978. II. 20

Mellékelve hozzá a *Beatrice apródjai* új fejezete, az *Egy hitvalló.* Tizenhat flekknyi gépírásos másolat Illyés sok tintaceruzás javításával. Megjelent: Kortárs, 1978/6.

26.
1979. január 30.

Kedves Barátom,

Közben tisztázódott a másik interjú, melyet Domokos Mátyás készített. A postaládában – nálunk – keveredhetett bele az általad letett anyagba. Így hát azt nem küldöm vissza.
Szeretettel köszönt

Illyés Gyula
1979. I. 30.

Domokos Mátyás interjúja (*Válság – de merre?)* 1979. évi 4. számunkban jelent meg. A levélben az interjú javított hasáblevonata érkezett.

27.
1979. február

Három vers ceruzával, tintával javított gépirata: *A mesterség cimere alatt, Függöny mögül kinézve, Peroratio: záróbeszéd.* Megjelentek: Kortárs, 1979/5. A Zrínyit invokáló certament, a *Peroratiót* hasonmásban *A „Syrena" és a szobor* című könyvem belső

borítóján is szerepeltettem (Pécs, 1993).

28.
1979. június

A *Homokzsák* című „vígjáték két részben" ceruzával javított hasáblevonata. Megjelent: Kortárs, 1979/9. A fenti dátum a kézirat hozzánk kerülésének idejére utal. „A javítások átvezetése után sértetlenül visszavárom" – írtam rá a levonatra Ács Pál kollégámnak, olvasószerkesztőnknek.

29
1979. október 25.

Kedves Barátom,

Köszönöm sok-facette-ü könyvedet. Nézegetem máris változatos oldal-lapjait.
Fölszólításodra pedig itt van ez a vers. Lassanként két éve, hogy írtam. Gondolom, már senki sem tekinti egy-két sorát időszerű célzásnak Akkor sem voltak azok.
Szeretettel köszönt

Illyés Gyula
1979. X. 25

A szóban forgó könyv a *Zrínyi-tanulmányok* (1979). Ezzel a levéllel együtt küldte *Közügy* című versét, amelynek gépiratán és hasáblevonatán ott vannak javításai. 1979. október 30-án köszöntem meg („A ceruzás javítások miatt átgépeltük, íme két példány a javított változatból"); a vers 1980. évi 1. számunk élén jelent meg.

30.
1979. december 26.

Kedves Barátom,

Köszönöm a – sürgetést. A verseket a sorszámok szerint kérem.
Jó – tanulságos – utazást!
Szeretettel köszönt

Illyés Gyula
1979. XII. 26.

A levéllel küldött versek: *Különös kannibál, Ajtófának döntve vállamat* – :, *Szétnézve egy-egy pillanatra még*. A két első vers hasáblevonatán néhány javítás ceruzával; a gépiratokon tintás-ceruzás korrekciók. A versek megjelentek: Kortárs, 1980/3.

31.
1980. június 2.

Kedves Barátom,

Köszönöm a sürgetést. Nincs idő a gépelésre, ezért a rendetlen kézirat. Ha úgy is lemásoljátok, kérlek, juttass el hozzám is a másolatokból.

Szeretettel köszönt
Illyés Gyula

A levélben küldött versek: *Antik boltív, Áldott vasárnap, Hegyi város.* Gépiratukon számos ceruzás javítás, több új beírt verssor. A hasáblevonat még két új korrektúra-sort őriz. Megjelentek: 1980/8. Válaszlevelemet (1980. június 11.) lásd: Takács Mária, *Illyés Gyula könyvtára*, Szekszárd, 1999, M/20/3.

32.
1980. szeptember 7.

Kedves Barátom,

Köszönöm a szíves fölszólítást.
A színdarab használható gépiratát magam is most várom. Sorsa még bizonytalan.
Ellenben verseket küldök ismét ötöt is, közlésüket a jelölt sorrendben kérve; s azt megint, ha amúgy is lemásoltatod őket, juttass el hozzám 1–2 gépiratot.
Mindnyájótokat szeretettel ölel

Illyés Gyula

Az öt vers: *Egy süreti levélből, Nincs kegyelem, Bírák és jósok, Mellette és ellene, Ahol az ősök nyugszanak.* Hasáblevonatukon néhány ceruzás javítás. Megjelentek: 1980/11.

33.

1981. január?

Dátum nélküli levélboríték, talán levél sem tartozott hozzá: „Illyés Gyula Budapest II. Józsefhegyi-u. 9. Kortárs szerkesztősége Kovács Sándor Iván Bpest Széchenyi-u. 1." Illyés ceruzájával agyonjavított két gépirat (a második a szerkesztőség átgépelése): *Illyés Gyula vallomása szülőföldjéről*, és ennek hasáblevonata, további korrekciókkal. Megjelent: 1981/3.

34.
1981. február 22.

Kedves Barátom,

Köszönöm a – sürgetést. Egy kicsit összetorlódtak a végeznivalóim. Így e versek rendesebb lemásolására sem tellett már időmből. Arra kérlek, gépeltesd le s küldess majd nekem is egy gépiratmásolatot.
Szeretettel köszönt

Illyés Gyula
A versek közlését sorszámuk rendjében kérem.
1981. II. 22.

A küldött versek: *Hangverseny a parkban, Lentfeledettek, Foglyok, Most, Saskörmös.* A gépirat minden lapja javítva. Megjelentek: 1981/5.

35.
1981. július-augusztus

Levél nélküli küldemény nagy barna borítékban: a *Törmelék-turkálók* című vers javított gépirata és tördelt levonata. Megjelent: 1981/9.

36.
1981. szeptember 20.

Kedves Barátom,

Köszönöm a sürgetést. Csak így tudom küldeni a gépiratot. Ha lemásoltatod, juttass egy példányt nekem is.
Szeretettel köszönt

Illyés Gyula
1981. IX. 20.

Négy vers jött a levéllel: *Évszak-fészek panel-rengetegben, A szépség születése, Kiszámítható idők, Díszöltözet.* Javítva kézírással mind. Megjelentek: 1981/11.

37.
1982. január (1981. december)?

A *Futó szobor* ceruzával javított gépirata. Se levél, se üzenet nincs mellette. Megjelent: 1982/2.

38.
1982. február 22.

Kedves Barátom,

Nincs időm nyomdaképesebb gépirat készítésére.
Arra kérlek, ha ti kényszerültök gondosabb másolásra, küldjetek nekem is egy példányt.
Szeretettel köszönt

Illyés Gyula

A borítékban három vers több helyt javított gépirata: *Gyümölcskosár, Az egyeduralom porráomlása, Lecke kikeletkor.* A versekből általunk átíratott tisztázat is készült írógéppel. Megjelentek: 1984/4.

39.
1982. február

Kedves Barátom!

Megköszönöm, ha legépelteted ezt a nagyon is szabadon folytatott beszélgetést. De nem vagyok bizonyos, hogy a „tisztázatot" is vállalhatom kinyomtatásra, újabb átnézés nélkül.
Szeretettel köszönt

Illyés Gyula
1982. II.

A levélben: Kabdebó Lóránt Illyés-interjújának a kérdező által javított hasáblevonata. Valószínűleg kötetben jelent meg, mert a

Kortárs 1982. évi számaiban nem találom.

*

Illyés többnyire ajánlott küldeményként érkező rövid, racionális levelei, ahogy most így egybelátom, nem vallanak rossz szerzői közérzetről. Kéréseinket és a kézirataival való törődést respektálta, hiszen írásait a lehető leggyorsabban, nekik járó helyen igyekeztük megjelentetni. Illyés *Naplójegyzetei* szerint kéziratait Flóra asszony gépelte. Ha csak az átgépelés vesződséges munkájában segíthettünk is Nekik, akkor sem éltünk hiába.

A szolgálat inkább élmény volt, mint tennivaló.

Élete rendkívüli aktivitású alkonyán, tizenegy évig lehettem írásainak gondozója; 1983. április 15-én halt meg. Közléseinek – felteszem – örülnie kellett. Legjobban mégis annak a kis telefonhírnek örült, amit Erdélyből, Apáczai Csere János szülőfalujából hoztam neki:

Egy fekete ruhás nénitől tudakozódtunk. Illendően felállt a kapualji kisszékről, kinyitva letette az olvasott könyvet, és igazított bennünket útba szíves szóval. A könyv Illyés *Petőfi*je volt.

Alig akarta elhinni.

„Illyés Gyula is ember volt, nemcsak őt sértették, ő is megbántott, meghántott másokat. Nem engem, engem nem. De volt, akit bizonyára. Lesznek még betűk, amelyek karcot húznak a gyémántcsiszolaton. Ez a világ rendje" (Győri László).

Alig akarom elhinni.

*

Illyés Gyula műveit én bujkáló humora, jó kedélye miatt is szeretem. Mintha Kölcseyben vagy Babitsban keresnénk a humort, olyan rejtetten mutatkozik. Szabad legyen száraz szemlémet három Illyés-anekdotával zárnom.

1.

Tihanyban vagyok, s már jönnék vissza, de még mindig nem mertem verset kérni Tőle.

– Várnak a gyerekeim otthon, indulnunk kell, verseket szeretnék kapni a lapnak, Gyula bátyám.

Illyés már lép a versdossziéhoz, s idenyújtana két kéziratlapot. De Flóra néni közbekérdez:

– Hány gyerekük van?

Felelem, hogy három: Felícia, Elektra, Ádám.

Illyés érti a szót: még egy vers kerül elő mappájából.

2.

Juhász Ferenc csúszkál a jeges-havas Józsefhegyi úton, beesik Illyésékhez. Ledob bundát, kucsmát, csak úgy gőzölög a feje. Illyés kiteríti koponyája fölött két óvó tenyerét.

– Mit csinálsz Gyula? – kérdezi riadtan Juhász.

– Melegszem egy lángelménél – válaszolja Illyés.

3.

A világ legéletrevalóbb fotóművésze és filmcsinálója áttöri a Kútvölgyi Kórházban a nagybeteg Illyés köré húzott kordont. Mint kés a vajban, mint Juranics és Radivoj a török tábor sűrejében, oly magabiztosan halad célja felé. Elkábítja az utolsó főápolónőt is. Már látja a szépszál férfitest körvonalait a takaró alatt. Bátran odaszól:

– Gyula bátyám, Domi vagyok. Hoztam egy csokor virágot.

Illyés, *esprit gaulois*-val, franciás szellemben azonnal visszafelel neki a fejére húzott takaró alól:

– Adja oda az özvegynek!

Alföldy Jenő

Halandó kézzel halhatatlanul

Illyés Gyula Őszi vendéglátás című könyvéről

„Ne keseregj, szót sem érdemel. A centenáriumon majd közlitek a teljes szöveget" – így vigasztalta Illyés Gyula 1975-ben a *Tiszatáj* szerkesztőit, amikor Domokos Mátyás tévéinterjúja a nem hivatalos, de rendszeres cenzúra következtében csonkítva jelent meg a szegedi folyóirat hasábjain.

A költő szava beteljesedett: az Illyés-centenáriumra kiadott *Őszi vendéglátás* című könyv felvonultatja Illyés Gyula mindazon írásait, melyek a *Tiszatáj*ban láttak napvilágot 1963 és a költő halála, 1983 között, illetve posztumusz közlésként jelentek meg a lap betiltásáig, 1986-ig. (A költő kapcsolata a *Tiszatáj*jal a hetvenes évek elejétől, Ilia Mihály főszerkesztő jelenlétével kezdődően mélyült el. A könyvben közreadott írások zöme Illyés Gyula életének utolsó tíz évében született.) Az annak idején cenzúrázott Domokos Mátyás-féle tévébeszélgetés most teljes terjedelmében olvasható a könyvben. A kötet sajtó alá rendezője Annus József, aki hosszú ideig a *Tiszatáj* szerkesztője, illetve főszerkesztője volt, előbb Ilia Mihály, majd az ő politikai okokból történt lemondatása után az orgánum arculatán jottányit sem változtató Vörös László szerkesztőségi elnök mellett. Ez az arculat a tizennégy–tizenöt milliós magyar nemzet irodalmának minőségelvű, mindenféle kirekesztést elutasító szolgálatával volt egyértelmű. A *Tiszatáj* szerkesztői nemcsak a „népi" irodalmat támogatták. Igyekeztek minden értéket felvonultatni, az akkori szóhasználat szerint a „polgári humanizmus" értékeit is. A folyóirat a saját régiójába tartozó írók mellett rendszeresen közölte és szemlézte az egész magyar irodalmat. Kaput nyitott, nemcsak a szomszédos országokban élő magyarság irodalmára, hanem az őket befogadó nemzetekére is.

Így is az irodalom politikai ellenőreinek céltáblája volt a *Tiszatáj.* Holott vezetői és munkatársai nem tettek mást, mint jó érzésükre hallgattak, és szó szerint követték azokat a demokratikus elveket, amelyeket a rendszer az ablakba tett, de a szavak csűrésével-csavarásával naponta megcsúfolt: a demokrácia, a hazafiság és a nemzetköziség elvét. A *Tiszatáj* nem csupán a magyarsághoz leghívebb orgánuma volt ama kornak, de a helyesen értelmezett (Nagy Imrével 1989-ben kihantolt, de mindjárt végleg el is temetett) szocialista demokrácia szigete is. A baloldali értékek és a magyarság együttes képviseletében ifjú kora óta következetes Illyés Gyula folyamatos jelenléte kétségtelenül védelmet adott a szerkesztőknek, de éppúgy reá is vonta a folyóiratra a kor százszemű és százlelkű Argoszának ügybuzgó tekintetét.

Annus József jegyzetei a hetvenes és a nyolcvanas évek elejének viszontagságos irodalompolitikai körülményeiről igazítják el az olvasót. Illyés több alkalommal is kifejtette, hogy legfontosabb fórumának tartja a szegedi orgánumot. Igaz, szerette volna, ha lett volna mellette legalább egy kéthetenként megjelenő újság is, amelyben a magyar népet ért külső és belső támadásokra frissiben válaszolhatott volna mindazokkal az írókkal együtt, akik az anyanyelvi közösség ügyét szívükön viselték. (Egyik-másik megtámadtatására, mely személyén keresztül az egész magyarságot érte, a *Magyar Nemzet* hasábjain válaszolt.) A saját elképzelései szerint szerkesztett lap, a *Hitel* elindítását nem érhette meg.

Ennyit a kötet sajtótörténeti vonatkozásáról. Ennél is fontosabb és izgalmasabb a benne fölvonultatott irodalom. Lapjain Illyés Gyula utolsó korszakából való versek és esszék olvashatók egy nevezetes drámával, a *Kiegyezés*sel megtoldva. (Ez külön elemzést, bő kifejtést igényel, mely nem fér bele mostani mondandómba. A színdarab – egy banánköztársaságba áthelyezve – megvilágítja az író 1956 utáni társadalmi küzdelmeit, a Rákosi börtönét megjárt állami és kulturális vezetőkhöz való viszonyát, a felemás emberektől kapott felemás szabadság több mint kínos ellentmondásait. Lesz még jócskán róla szó, remélem.) Mindezek nem ölelik föl Illyés utolsó alkotó éveinek minden írását (más folyóiratokat is kitüntetett írásaival, a *Forrást* például), de a könyv teljes értékű rálátást ad az utolsó éveiben is igen tevékeny költő világára.

Alig túlzok, ha azt mondom, hogy a magyar irodalom történetében elsőként Illyés Gyula hozott tető alá jelentős öregkori költészetet. Méghozzá élete egyik legharcosabb korszakában (a sok közül): amikor a határokkal szétszabdalt magyarság megmaradásáért folytatott küzdelem élére állt. Elsőségének egyszerű oka, hogy nagy költőink az ő nemzedékét megelőzően többnyire nem értek meg magas kort. Az „öregkori" verseiről oly nevezetes Arany János a hatvanas éveiben írta meg őszikéit, a szellemi rangja révén ugyancsak „nagy öregnek" tartott Babits Mihály pedig ötvennyolc évesen hunyta le szemét. „Életem hatvanhatodik évébe' / Köt engemet a jó Isten kévébe, / Betakarít régi rakott csűrébe, / Vet helyemre más gabonát cserébe" – írta Arany *Sejtelem* című négysorosában. Illyés így licitál rá 77 című ötsorosában: „Életemnek dupla hetes évében / volnék vetni-valóknak még bővében / (hallom a szót rádióban, tévében) / *egyes* kalász tarlott tábla szélében, / rengve a két kasza közel szelében."

Az 1960-as évek nevezetes öregjei közül Füst Milán már fiatalon megírta öregség-verseit. Kassák és Áprily, sőt Weöres is szinte Illyéssel egyidejűen alkotta ilyen tárgyú költeményeit, de úgy érzem, az öregedéshez és a közeledő halálhoz mindjük közül Illyésnek volt a legérzékenyebb földrengésjelző készüléke. A mulandósággal szembenéző versei a küzdő ember, mégpedig a sírni és mosolyogni, kételkedni és remélni egyaránt képes ember arcvonásait rajzolják ki előttünk. Olyanét, akit a szenvedély s a szenvedés nemcsak meggyötör, hanem föl is emel, meg is szépít.

Németh László még a harmincas évek elején – a daliás idők teljében – írta le számos elismerő és kifogásoló észrevétel summájaként, hogy Illyés számára az idő, az öregedés, a halál iszonyata lesz az az élmény, amely őt mint művészt elmélyíti és befejezi. A jövendölés egy alig harmincéves kritikusé. Jó, hogy harminc-valahány évvel később még ő maga is láthatta beigazolódni szavait a *Kháron ladikján* olvasójaként. De Illyés öregkori lírája ama prózai művét követően még másfél évtizeden át küszködik, nem csupán azzal a kirkegaard-i aggódással, amelyet a nemzedéktárs eléje rajzolt. Naponta ringbe szállt azzal a gyötrő ellenféllel is, amelyet közvetlenebb formában a sok kötetes *Napló* idéz fel az Illyés-kutatók és az életművel betelni nem tudó olvasók előtt: az időről időre rátörő, ismeretlen eredetű depresszióval. Ifjú évei óta kínozták a fizikai kínokban is megnyilvánuló szorongások, a lelki fájdalmak. Megtanult velük együtt élni. Kordában tartotta, és ha kellett, „potomságnak" vette őket, mert volt *miért* túltennie magát alattomos támadásaikon. Akadt elég tennivalója. Adott eleget a történelem, a sors. Az együttérzés hátrányos helyzetű és igaztalan vádakkal illetett honfitársaival. A fák, vizek, madarak, a szerszámnyelek érzékelése. Az unoka orra „csengőgombján" is tapintható idő. A tudatosított elmúlás.

Alig van költőnk, aki ennyi idegvégződéssel fogta fel az idő, mondhatni, filozófiáját. És alig van, aki hozzá hasonlóan fiziológiai élményeként érzékelte az időt, a személyes élettartamán messze túlmutatót. Aki úgy hallotta percegő karóráján és szívverésén a

történelmi óra ketyegését, mint ő. (Az életmű egyik legszebb, legnagyobb verseként a *Finom fül magános házban* vall erről a kötetben.) Ismét az ifjú, harmincéves kritikust, Németh Lászlót idézve: alig volt még, aki mint ő, úgy érezte azokat a „metafizikai nyilallásokat", amelyek nem csupán a közvetlen környezetéhez kötik az embert. De olyan is ritkán akadt, aki e kapcsolatban oly fontos közvetítőnek tudta és érezte a nemzeti lét, a nemzeti kultúra valóságát, folyamának hömpölygését, mint Illyés.

Másként mondva: nem kellett egymástól különválasztania létverseit és magyarság-verseit. Ifjúkora kedves filozófusa, Bergson „élettartam"-át és a történelmi folyamatot. Egyidejűleg, vagy legalább szinkrónban élte meg a kettőt. Ezért nem hasonlít azokra a hatalom szájíze szerint politizálgató „követőire" (epigonokat ne mondjak), akik (főleg a hatvanas években) kettős könyveléssel éltek: megírták a gyorsan múló „időszerűségnek" szóló vezércikk-verseket, majd amikor magas állami tisztségekkel megfejelt hivatali munkájukból szabadságolták magukat, eltűnődtek életük mulandóságán, s megírták műveiket a „halhatatlanságnak". Kétféle verseik együtt hulltak ki a rostán – a vártnál is hamarabban, olykor sajnálhatóan. (Garai Gábor tehetségéről, Babitson iskolázott verskultúrájáról Illyés ejt néhány szót egyik esszéjében; Váci Mihálytól is sokat várt, elismerően nyilatkozott róla.)

A küzdő ember, Illyés Gyula nem ismert szabadságolást harcaiban. Természete volt a vívás. Mindössze két alkalommal beszéltem vele – csak évei számára nézve „hajlott" korában –, de oly gyors váltásai voltak, mint a hivatásos vívóknak, akiknek legfőbb munkaeszközük a váratlanság, a villámgyors reflex, a riposzt. Humora, kedveskedő vagy megszégyenítő – pedagógiai módszernek is kitűnő – iróniája ugyancsak a párbajtőrözők csuklómozdulatának sebességével villant. Gesztusai olykor színészi rögtönzésnek is beillettek. („De magasak vagytok! A fejemre nőttetek" – mímelt ijedelmet hetvenkilenc tavaszán Lakitelken a fiatal írók gyűrűjében körültekintve.) Mivel naplóit nem ismerhettem, dehogy is gondoltam arra, hogy belül micsoda zöldszemű szörnyekkel viaskodik a depresszió lelki dzsungelében.

Idős költőknél nem egyszer megfigyelhető a mű rögtönzésszerű volta. A stílus régen kialakult már, formai trükkök, művészi pepecselés nélkül is jellegadó a hangvétel, a gondolat maga is. Úgy rövidül le a személyes és az egyetemes közti távolság, mint korábban sosem. A tárgyi közvetítő (fontoskodóbban: az „obejktív korrelatív") veszít fontosságából. A költőpátriárka pontosan úgy viselkedik, mint általában az öregek, de jól időzített legyintése, köhintése már gondolkodásra késztető vélemény. (Weöres Sándor késői költészetében – az utolsó nagy csúcsot jelentő *Psyché* utáni éveiben – sok jelét láttam ennek.) Ilyesmit kétségtelenül észlelni vélek Illyés e kötetében is, de az ő öregkori lírája korántsem merül ki a jelentőségteljes gesztusokban. Fontos a *rögtönzés*, lelki szükséglet is lehet, mint a sóhaj vagy mint az eufémizmusba csomagolt káromkodás, szitok. Az idős költő kötetnyi „táviratot" írt cigarettapapíron elférő terjedelemben. Az epigrammatikus tömörség, a riposztszerű pengevillanás csakugyan az egyéniség magvából fakad. Pontosan egybevág azzal az egyéniséggel, akit szerencsém volt megismerni. Mint stilisztának, kedves példája volt az egy-két mondatos üzenet, amelyet szerelmünknek adunk fel táviratban: a szöveg nem tűr cirkalmat, köntörfalazást. A csörtét szúrással, vágással, csattanóval záró *epigramma*, akárcsak a versben hallatott segélykiáltás, a fohász vagy a jajszó – tehát sokszor a *dal* is – ilyen gyors kifejezést kíván. A *rögtönzés* nem tűr hevenyészett fogalmazást. Nem a megírás idejére, hanem hatására vonatkozik. Akár évekig is alakulhat egy kis vers. A megírás időpontja és időtartama, ahogy Illyés maga is figyelmeztet a kötet egyik esszéjében (az 1973-as *Minden lehet* verseskönyv utószavában), bizonytalan: sokszor évekig pihen a versötlet, hogy egy új ösztönzés hatására váratlanul csírát hajtson.

Néha töredékességet is éreztető miniatűrjei ugyanolyan élénk figyelmet érdemelnek, mint e kötet nagy ívű versei vagy mint a „tisztes ipart" külön elismerésre késztető szonettjei, melyekből négyet is találhat a poétika tanítója-tanulója, ha van ilyen (Csokonai idejében középiskolai szinten is volt). *Antológia* című hétsorosában a „páros- és keresztrímek" s a „könyörtelen klasszikus ütem" a költők „*gyönyörű képességét, a rendet"* szolgálják – szalad a tollamra József Attila szava, talán azért is, mert gyönyörű a róla szóló megemlékezés is az egykori kebelbarát és vetélytárs tollából. Nem igaz, hogy nem ismerte föl József Attila tehetségét az értők még oly szűk, de bátorításra elegendő tábora – fejtegeti. – A baj az volt, hogy ez a társaság, mely talán *éltethette volna még tíz évig*, „változatlanul a csodagyermek villanásait honorálta benne akkor is, noha az önvádat már békévé oldotta az emlékezés. Az önostorozás meddő túlkapásait elvégezték mások, tudjuk, lehetőleg úgy elvakulva, hogy a szöges flagella Illyés Gyulán csattanjon legnagyobbat. A „csodagyerekről" szóló észrevétel ad még majd gondolkodni valót a tárgyilagosságot kedvelő irodalmároknak Illyés legnagyobb nemzedéktársáról.

A kis terjedelmű remeklések közül még egyet idézek, a *Kényszerű sötét* címűt:

Faltól falig – hogyha már így lett –
féreg, kúszok,
kitapogatva Marsot, Bakot, Ikret,
Fiastyúkot.

A kép világokat ível át a kozmikus és a földszinti távlat között. A blaszfémikus önlefokozás arra jó, hogy az istenülés esélyét elbukva is magának fenntartó embert vetítse elénk. A hatalmas ellentét a drámaíró Vörösmartyból ismerős –, a „féreg" és a csillagnevek kontrasztját éppúgy nem lehet tovább fokozni, mint az *Éj monológjá*ban. A négysoros mégsem romantikus: Illyés maga emlegette „földhözragadtsága" nem is az alant „kúszás"-ban nyilvánul meg. Az csupán az ellentét egyik pólusa. A nyelvi anyag józansága teszi, hogy eviláginak érezzük: a „hogyha már így lett" prózai közbevetése, a „kitapogatva" groteszksége, mely fucsa módon mégiscsak óriás Gulliverré növeszti a versbe foglalt embert a liliputivá alacsonyított égbolt csillagai közé heveredve. Istenkísértő vers.

De hogy is állunk ezzel az istenkísértéssel? Hetvenes és nyolcvanas évei közt várhatnánk a költőtől a hit révébe érkezést, vagy azt az alázatot, amely a megismerés lehetséges határán tölti el az embert, amikor végességét – az értelemét is! – kénytelen belátni. Illyés számos versben már korábban szembenézett a metafizika nagy kérdéseivel, s többnyire a tagadás álláspontjára jutott. Az életműve egészét ilyen szempontból vizsgáló irodalmárnak ezért oly izgalmas kérdés, hogy utolsó éveiben, hónapjaiban vagy heteiben akár, volt-e hajlandósága arra, hogy megtérjen, vagy sem.

Nem több, mint korábban, úgy észlelem. De ezzel azt is mondtam: régebben sem kevésbé, mint élete alkonyán. Néhány bekezdéssel föntebb voltaképp erről is szóltam: az idő, a mindenség, a csillagok, a természeti erők faggatójaként szinte mindennapos kényszereként foglalkozott azzal a megfoghatatlannal, akit vagy amit – illetve ezek hiányát – Istennek nevezzük. Sok versét megnevezhetném, amelyben a kételynél, tagadásnál nem jut tovább. Még többet, amelyben – ezúttal Adyval mondva – érzi az „Isten-szagot". Ilyen a kötet – és az újabb magyar líra – egyik legszebb darabja, a *Cél felé, bár közömbösen*. Csak egy részletét idézem, de a két kiragadott kép elég, hogy mi is érzékeljük azt a metafizikai illatot, amelyet eddig Ady közvetített legjobban, például *A Sion-hegy alatt* című versében. Illyés így ír:

Olajukat a földből szopva, lámpaként
égtek a szürkületben a karcsú törzsű rózsafák…

Egyszerre hunytak el.
Csekély zúgás után
átszállt, de álló testtel, mint a mennybe Jézus,
egy szarvasbogár, egyre finomabbá
szőve maga mögé a csöndet.

Tóth Árpád *Esti sugárkoszorúja* óta nem találkoztam ilyen sejtelmes költői képekkel az alkonyatról, melyben a tárgyak, a természet lényei valami önmagukon túlira, valami kimondhatatlanra mutatnak. Csakhogy ez nem *impresszionista szimbolizmus* (hogy Szabó Lőrinc terminusával éljek). Egyszerre ősi és modern realizmus ez, amely (a földből szopott rózsaolajra gondolva) a maga játszi groteszkségében (a maga köré csöndet szövő, Krisztust formázó bogárral) olyan finom és sokatmondó, hogy legéteribb költőnk – az *Esti sugárkoszorú* és *Az ámyból szőtt lélek* szerzője – ugyancsak vállalhatta volna. Különösen, ahogy a kihunyó színek és a csönddé halkuló dongás egymás hatását növeli a kölcsönös szinesztéziában. Boldogító, hogy a Shelley-hez méltó finomság, zeneiség és anyagtalanság ilyen példásan megfér a vaskos evilágisággal. Nem kell törődnünk tehát azokkal a sznob és ellen-sznob irodalmárokkal, akik végzetesen szembeállítják a kétféle minőséget; akik vagy a rusztikus vaskosságtól tüszögnek, vagy a spirituális finomságtól. A költészet egyszerre imádság és társadalmi harc; anyagba vetettség s „a lélek fényűzése"; okosság és naivitás – bölcs irracionalitás. Magány a közösségért, a *démosz*ért s a *polisz*ért. Ha úgy tetszik: a *plebs*-ért s az *urbs*-ért. Derűs lemondás mindenről, s a „ne mondj le semmiről" mementója. Vagy – hogy Illyés egyik legfontosabb mesterét, Vörösmartyt idézzem – az Éj asszonya szemével nézve gyarló teremtmény, a világteremtés utánzata, melyben a költő „Halandó kézzel halhatatlanul / Vél munkálkodni", tudva, hogy „mikor kidől is, / Még a hiúság műve van porán", és – ezt már Illyés életműve teszi hozzá – így lesz a sorstársak milliói számára mégis *közügy*. A törékeny tollára hagyatkozó, percnyi létre született költő és az örökké tartó Éj közti küzdelem iszonyúan egyenlőtlen – de épp ezért hősies, katartikus.

Ha egy csokorba teszem az öregség-versek közül az *Őrszemként az éjben,* a *Menet a ködben* és a *Kijózanítás alatt* címűeket, kirajzolódik a küzdő ember portréja, mint Leonardo da Vinci profilból ábrázolt kiáltó harcosa – megvénült formában, de mit sem vesztve az erejéből. Ezt nem a személy felstilizálásául mondom. Ellenkezőleg, az ő stílusát kívánom érzékeltetni. Azt a stílust, mely a szerpentinként kígyózó *mondat* gyűrűvetéseivel tör magasba. A kanyarokban is célba tartó gondolat szívlökéseivel, elszánt iramával, bekerítettségről valló megtorpanásaival és új impulzusokat keltő ismétléseivel jelzi a gondolat a végső tétre menő küzdelem nagyságát.

Az *Őszi vendéglátás* a maga módján meghívás Európába egy igazi európaitól, akinek történetesen anyanyelvi szinten értjük szavát. Meghívás, a valóságosnál alighanem barátságosabb, a kis népekhez emberségesebb és igazságosabb Európába.

(*Tiszatáj Könyvek*)

Szekér Endre

„Király nélkül" maradtunk

Illyés Gyula a Forrásban

Cs. Szabó László 1983. április 16-án Londonban *Király nélkül* című esszéjében vallott Illyés Gyula haláláról: „Árvák lettünk mind. A szakajtónyi család. Kortársaiból néhány kenyerespajtás, aki még megmaradt, fegyvertársai három nemzedékből. Ismeretlen levélírók, szótlan kalapemelők, magyarok a csonka hazában, túl a mai határhegyeken, szétszórva a nagyvilágban. Magyarok milliószámra. Amennyiben ő gondolkozott a fajtájáról, csendesen számítva közben más népek, a neki különösen kedves franciák vagy lengyelek példásabb szaporodását." Illyés halálhírére a magyarság „királyát" búcsúztatta Cs. Szabó László Londonban, a „láthatatlan koronát" viselő királyt. A szűkebb vagy tágabb értelemben vett család minden halálesetkor megtorpan, az örökre eltávozottra gondol, felméri a maga helyzetét, csonkaságát, a veszteség nagyságát, az árvaság magányát. És rákényszerül arra, hogy árvaságában felmérje a maga felelősségét, őszinte önvizsgálatát. Hiszen a nagy gyász első pillanataiban még nem képes a kisebb vagy nagyobb család, a magyarság igazi önvizsgálatra. Mi lesz velünk? – kérdezik egymástól. Mi történik, ha meghal a király? Ki áll majd ki határozottan egy-egy nemzetet érintő kérdésben? Ki meri megmondani az igazat? S a következőkkel zárja le Cs. Szabó írását: „De azért csakugyan ő volt idősebb testvérbátyánk, aki mindnyájunkat fedezett költészetének s testével, és visszatartott örvényektől ítélkező szavainak ostorcsattanásaival. Meghalt Illyés Gyula. Halálával egy nemzet nemcsak gyászol – vizsgázik is. Magáért fog helytállni. Magáért kell hitevesztés nélkül mindent kibírnia. Király nélkül. Ha van túlvilág, onnan fogja figyelni, hogy érdemes volt-e égnie, elégnie a magyar népért."

Királyt vesztettünk, király nélkül maradtunk, Illyés Gyula halála óta nem változott a mi árvaságunk, a magyarság árvasága. Az elmúlt évek hol komor, hol derűs, egyszer tragikus-gyűlölettel teli, máskor áttekinthetetlenül kavargó időszaka – talán nem győzhette meg a közülünk eltávozott, a Mennyei Hazában lévő, az Arany Jánossal, Babits Mihállyal és másokkal az Égi Kávéházban együtt ülő Illyés Gyulát. Mert most is király nélkül, nélküle kell a magyarságnak helytállnia. Mindenki egyenként, külön-külön, és az egész magyarság is itthon és határainkon túl. Mindannyian adósak vagyunk neki, ahogy Domokos Mátyás irodalomtörténész különös határozottsággal írt a mi „adósságtörlesztésünkről". Őrizzük-e megfelelőképpen Illyés Gyula örökségét, „idősebb testvérbátyánk" (mint Cs. Szabó írta) ránktestált javait, szellemi hagyatékát, útmutatását? Mi még idősebb nemzedék – hála Istennek – fiatalkorunk óta éreztük Illyés Gyula szellemét, verseinek közelségét. Diákkoromban, tizennégy évesen a gimnáziumi osztályunk falán Illyés versmondatát olvashattuk: „Azt, hogy a nép fia vagy, igazolnod, sejh, ma nem azzal / Kellene: honnan *jössz*, – azzal, ecsém: hova *mész*!" (*Egy népfinak, a 'Puszták népe' szerzőjének*). A mai ifjúság példaképei, eszményei már teljesen eltávolodtak Illyés Gyulától. Olvassuk-e műveit? Az újabb nemzedékek, az ifjúság olvassa-e? Mert Illyés – „Magyarországra vezérlő kalauz", Cushing professzor szerint is. Amikor Cs. Szabó László bevezető tanulmányt írt a magyar költészet angolnyelvű gyűjteménye elé, már a címben is érezteti történelmünk és költészetünk összefonódását: „Egy nép s a költészete". („Illyés összeszorított ököllel, okosan viselte a forradalmár nemzeti költő palástját s ma már az ország első költője, költőfejedelem, axiómái a magyar életről: „puszták népe", „ötágú síp", „hírünk a világban" beolvadtak a nyelvbe" – írta Cs. Szabó).

*Illyés-breviárium*ot állított össze Borbándi Gyula 1972-ben a költő hetvenedik születésnapjára az *Új Látóhatár*ban. Arra gondolt, hogy Illyés prózai műveit, esszéit áttekinti; kiemeli a legfontosabb gondolatokat – 123 kisebb-nagyobb bekezdésben. Így juttatta el a nyugati magyar olvasókhoz Illyés „üzenetét": a nemzeti és nemzetiségi kérdésről, a sajtószabadságról, a magyarságról, az anyanyelvről, az írói felelősségről, a megalkuvásról, a szabadságról stb. (Borbándi Gyula Illyés-breviáriumának jelentős sikere volt, melyet a Nyugaton sokfelé élő magyarok levelei is igazoltak.) Sokat idézett a szerkesztő a *Hajszálgyökerek,* a *Magyarok,* az *Ingyen lakoma* és más kötetekből, interjúkból. Például Illyés Gyula azt fejtegette, hogy nem beszélhetünk „kis" és „nagy" nemzetekről, a népesség létszáma nem meghatározó, hanem az erkölcsi, a szellemi, az alkotói stb. nézőpont. „A nagy népek erkölcsileg kisebbségben vannak, mégpedig súlyosan az én szememben" – tette hozzá. És „csoda, hogy vagyunk", folytatta a magyar történelmi helyzettel, a nemzet „lenni – nem lenni" kérdésével, a magyarság területi szétszórtságával, az „ötágú síp" híres megfogalmazásával: „A magyar irodalom ötágú síp, összehangolatlan. Eléri még vajon a mi nemzedékünk, hogy egy jó munka mind e nemcsak külön-külön, de más és másként is szóló sípot egyszer ismét összehangolja, illetve az eldugulástól megmenti?" Illyés Gyula mindig vallott a magyarság igazi sorskérdéseiről, a korszerű magyarság-tudatról, a közösségi érzésről, a magyar „becsületről", a magyarnak lenni érzéséről, a nacionalizmusról, a népi írókról, a parlamenti rendszerről, a pesszimizmusról. Így vall a szabadságról: „A szabadságot nem lehet kétféleképpen értelmezni. Egy nemzet sem követelhet magának a népek sorában több szabadságot, mint amennyit ő ad külön-külön minden fiának. A szabadság belülről épül kifelé, mint az almára a héj, a csigára a ház. Vannak népek, melyek jólétüket és szabadságukat nem belső szabadságuknak köszönhetik, hanem annak, hogy más népeket elnyomnak és kiuzsoráznak."

Cushing professzor „Magyarországra vezérlő kalauznak nevezte Illyés Gyulát. Cs. Szabó László a mai Magyarország első költőjének, költőfejedelmének nevezi, aki olykor szűknek érzi magán a palástot, kísérletező kedve sohasem lankad, csodálatos nyelvérzékkel írja „rugalmasan ízelt, száraz izomzatú", kétségbeesett vagy ironikus verseit. „Mindinkább úgy hat, mint egy romantikus hős és démonikus hasonmása; a modern magyar költészetben ő Kodály, a nemzet szimbolikus énektanára, akire rá-ráreccsent disszonáns, vad humorával Bartók: a másik énje, a félelmesebb. A *Nem menekülhetsz*, *A kacsalábon forgó vár*, a *Bartók*, a *Haza a magasban*, a *Nem volt elég* költője 1950-ben írta meg a XX. század egyik legnagyobb magyar versét: az *Egy mondat a zsarnokságról* címűt, mely 1956. november 2-án látott napvilágot az *Irodalmi Újság*ban. Az Eluard szabadságversével ellentétben a végletes zsarnokságról valló vers-katedrális végtelenbe hullámzó egyetlen mondatában ábrázolja a rettenetes kort, mely mindenkit és mindent átjár, megfertőz, tönkretesz. („ Hol zsarnokság van, / ott zsarnokság van / nemcsak a puskacsőben, / nemcsak a börtönökben, // nemcsak a vallató szobákban, / nemcsak az éjszakában / kiáltó őr szavában, / ott zsarnokság van…") A bírói ítéletektől, a harsogó éljenektől, az ablakon bedőlő dögszagtól az égi csillagok munkatáboráig, a cella-fehér hóesésig – mindenütt zsarnokság van az ötvenes évek szörnyű világában hazánkban. (A költőt hosszú ideig ezen verse „elhallgatásával" büntette a Hatalom, és csak a költő halála után jelent meg kötetben.)

Illyés, a költő „őrszemként" állt az éjben, „számadóként" őrizte a rábízott magyarságot, a „fogyó időben", „hite-konok község hű papjaként" „templomtalanul, palásttalanul" osztotta az úrvacsorát és az igét. Kései versei – „különös testamentummá" álltak össze, és

újra meg újra a „közügyekről" írt. Zrínyiként áll Szigetvárban, „csak nem megadni magadat egy másodpercre sem", írta. Minden lehet, minden az öregedésre és a halálra figyelmezteti: a vén Vörösmartyra figyel, halotti koszorút visz, a dómokban a „féltérden álló hitről" vall, a breton sziklákon még egy percet kér, világjárás után „vacsorára" tér meg őseihez. A múlt ködéből feltűnő irodalmi kávéházat idézi Osváttal, Déryvel, Nagy Lajossal és másokkal. Ninivében agg Jónásként ül, Isten vén malmaira tekint, régen még a halál is ifjú volt. A nyárvégi kertben Babits halálközelsége érinti meg: de Hamletként, „hős ügyért" kell csak meghalni. A *Fogtam a kezük* című versének soraiban a már elhunyt barátokat idézi: Szabó Lőrincet, Babits Mihályt. A történelemből is az öregek érdeklik, a „kényszer-hősök", a sokáig kitartó harcosok, a Dugovicsok. Tudja, „ágyúzó idő" ez, s ő „félroncs Őrtoronyban" van. A Doleo ergo sum, a fájok, tehát vagyok gondolata, valósága – mindennapi pillanata. (Búcsú a testrészektől) Búcsúzik a szürettől, rendet csinál, a budavári torzók történelmi üzenetén mereng el. *A törzs szavai*ról ír az 1975. évi finnugor világkongresszuskor. Rövid távirat-verseket küld olvasóinak, barátainak, Vas Istvánnak, Jékely Zoltánnak. Sírkőre ír verset: „Élt bölcsen azontúl / hogy bírta bolondul." Vagy: „Voltak, akik legyulázták / Voltak, akik legyalázták." Olykor élesebben fogalmaz, pl. az *Egy tábort-váltó ítésznek* című táviratában: „Egy kikötés. Töröld meg nyelvedet, / mielőtt itt nyalsz alfelet". Máskor „szemben a támadással", „ütközet előtt" áll, „mentőövet" keres, „menetkészen" áll, 77 évesen Aranyt idézi, máskor meg Babitsra figyel, „öreg szívekben élve" Ady második évszázadára gondol. Öregkori verseket ír, őszi színekkel, és „Ne feledd a tért…", „Forget not the field", szól Moore, Arany, Petőfi, Vörösmarty nyomán. És perorációt fogalmaz, Zrínyit átírva: „Ne bánts magyar magyart!" Majd *A Semmi közelít* címmel gyűjtik össze Illyés Gyula elhunyta után hátrahagyott verseit 1983-ban. A verskötet egyik jellegzetessége, hogy a viszonylag rövidebb terjedelmű versek mellett visszatérnek a töredékes versek: *Töredékről töredékre, Törmelékről törmelékre, Tördelékről tördelékre.* Például: „Azért jó szólni hozzád, / mert nincs már külön közölnivalóm. / Akár a napsütésnek." A *Semmi közelít* záróverse (illetőleg verstöredéke) a „Hogy végzem? Nem tudom" – kezdetű. „Hogy végzem? Nem tudom. / Akárhogy: / a búcsú szavát már tudom: / Azt rendelem: túlélj / és minden lépésed legyen áldott / s bűnt is bűntudatlan ítélj." (1983. II. 21-25.)

Illyés Gyula műveit nemcsak a fővárosi lapoknak, folyóiratoknak adta közlésre, hanem gyakran, tudatosan tartott kapcsolatot a „vidéken" megjelenő irodalmi folyóiratokkal, így a szegedi *Tiszatáj*jal és a kecskeméti *Forrás*sal. Többször maga a költő is Kecskemétre látogatott: Kodály Zoltánnal együtt ott volt a színház melletti Katona József-szobor avatásán; fellépett a kecskeméti Katona József Színházban, ahol felolvasta Kodály Zoltánhoz írt versét. Fényképek őrzik egy tihanyi látogatás emlékét Illyés Gyulánál, vagy egy szegedi találkozás pillanatát a szabadtéri játékok előadása előtt. Részt vett és felszólalt napjaink magyar történelmének sorsdöntő eseményén Lakitelken, a fiatal írók találkozásán, eszmecseréjén, mely mintegy szerves részévé vált a későbbi rendszerváltásnak.

Ha a *Forrás*ban megjelent verseket olvasgatjuk, hadd emeljük ki az *Üldözött*, a *Vezérek, győzelem* és az *Ember és tömeg* címűeket, melyek a folyóirat 1983. áprilisi számában láttak napvilágot. A költő egy nagyobb formátumú, sárga borítékban küldte el verseit, kézzel címezte meg. Sohasem felejtem el, hogy ijedten vettem észre: Illyés Gyula vagy nem ragasztotta le a borítékot, vagy rosszul ragadt. Félelmemet közöltem a szerkesztőség tagjaival, hogy mi lett volna, ha a nyitott borítékból kihullanak, elvesznek a versek! Az írógéppel írt verskéziratokban részben ceruzával, részben tollal javítások találhatók. Így például az *Üldözött* című vers első két sorát a következőképpen javította át a költő: „Nincs közvilágítás. A sor vak épületből / egy hirtelen-nyílt ajtón át a fény…" Az eredeti versszöveg így hangzott: „Nincs közvilágítás. A vak épületsor / egy hirtelen-nyílt ajtóján a fény…" Érdekes szócserével találkozhatunk a vers utolsó sorában: „elvhűség" helyett „becsületet" írt a költő. *A Semmi közelít* című Illyés-verskötet jelzi a költemények megjelenési helyét, így a *Forrás*ban napvilágot látott versekét is. Majd Illyés Gyula elhunyta után Flóra nénitől kapott a szerkesztőség verseket, így a *Törmelékről törmelékre* című verssorozatot, mely a *Forrás* 1983. decemberi számában jelent meg. A kéziratban legtöbbször nem szerepelt külön a cím a kisebb versek élén, és csak később írta oda a versekhez, oldalt, ceruzával a címet: az első sorokat kiemelve. Pl.: „Szitkok, sziszegtető kínok."Van olyan kézirat, melynek a géppel írt „Töredékek" címét megváltoztatta a költő, és az első sort tekintette verscímnek: „Mikor hitele semminek."

A *Forrás*ban megjelent versek közül – most Illyés Gyulára emlékezve születésének századik évfordulóján – hadd emeljük ki az *Üdvösség vagy halál* címűt, melyet Németh László születésének nyolcvanadik ünnepére írt. Illyés naplójegyzeteiben (1975-1976) drámai hitelességgel érezteti a halál-közelséget, az „ijedelmet", „a Kháron követelte átviteli díjt", majd a csak pár szóra szűkülő mondatokban a szörnyű tény megmásíthatatlanságát („Laci meghalt. Kora délután hozta a hírt Flóra."). Később vissza-visszatér Németh László halálára, megnövekedett „árvaságáról" ír, a ravatalnál elmondandó búcsú fájdalmas visszautasításáról, esetleges újabb szívrohama miatt. Megírta a búcsúztatót, melyet Sinkovits Imre mondott el a temetésen. „Harci társa voltam Németh Lászlónak", írta Illyés a Németh László ravatalánál elmondott búcsúztatójában, mely az *Élet és Irodalom*ban jelent meg. Naplójegyzeteiben pedig sokszor említi, hogy mindig érzi „Németh László hiányát", napjai „ürességét", a „gyász" oldalról kapott golyóját, mint „egy merénylő fegyveréből". A *Forrás* 1981. júniusi számában megjelent *Üdvösség vagy halál* című verse Németh László „szívós alázatát" dicséri, a „jövendőnk" szolgálatát, „nemes példáját": „adófizetőid vagyunk", állapítja meg. A „kezünkre kapott hit elsikkasztóivá" váltunk mindnyájan. És az egész magyarság, történelem és irodalom Ady-vers idézte örökség megtartásának, a „Templom" fölépítésének kötelessége hárul ránk: „Vagy fölépítjük mi is azt a Templomot, / vagy népét Hadúr is szétszórja / s a kárhozókra, kőre kő, / a büntető / idő botja kopog."

„Vörösmarty a Szózat-ban még így írta: 'Itt élned, halnod kell.' Illyés törölte a halált a verssorból, és legfontosabb tanulmányainak gyűjteménye fölé így illesztette címként: „*Itt élned kell*." – mondta Illés Endre Illyés Gyula ravatalánál (1983. április 22.)

Király nélkül maradtunk Illyés Gyula halála után.

De királyi, gazdag örökségét őriznünk kell.

Illyés Gyulára emlékező összeállításunk szerkesztésében közreműködött: *Lengyel András.* Szerkesztőségünk köszönetet mond *Illyés Mária*nak a szám összeállításához nyújtott segítségéért.